

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

**«ОБРАЗ ЖІНКИ В ЛИСТУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 70 – 90-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ»**

Магістерська робота

Студентки ІІ курсу
другого (магістерського)
рівня вищої освіти
групи ГІС 20/М
освітньої програми «Історія»

Андрєвої Анни Петрівни

Науковий керівник:

кандидат іст. наук

Серєда Остап Володимирович

Львів 2022

Андреєва А. П. Образ жінки в листуванні української радикальної інтелігенції 70-90-х років XIX століття: Магістерська робота (032 «Історія та археологія») / А. П. Андреєва / Український католицький університет. Кафедра історії; Наук. кер: к. іст. н. Середа О.В. – Львів: УКУ, 2021.- 88 с.

Анотація. У роботі досліджено яким чином представники радикальної інтелігенції (Михайло Драгоманов, Михайло Павлик, Іван Франко) бачили емансипацію жінок; висвітлено образ емансипованої жінки в листах як між ними, так і між іншими адресантами (-тками) в 70-90-ті роки XIX століття. Робота ґрунтується на аналізі опублікованого раніше епістолярію Михайла Драгоманова, Михайла Павлика, Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Рошкевич та інших.

Ключові слова: емансипація, «нова жінка», українська радикальна інтелігенція, рівність жінки, Галичина.

Abstract. In the work the author investigates how the prominent Ukrainian intellectuals (Mykhaylo Drahomanov, Mykhaylo Pavlyk, Ivan Franko) regarded the emancipation of women. The researcher pays attention to the perception of emancipated women in the letters among them, as well as among other addressees in 70-90s of the XIX century. The work is based on the analysis of previously published epistolaria of Mykhaylo Drahomanov, Mykhaylo Pavlyk, Ivan Franko, Lesia Ukrayinka, Olha Roshkevych and others.

Key words: emancipation, «new woman», Ukrainian radical intelligentsia, gender equality, Galicia.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
I. РОЗДІЛ. ОБРАЗ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРІІ КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ І ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ.	
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база та методи дослідження.....	19
Висновки до 1 розділу.....	24
II РОЗДІЛ. ОБГОВОРЕННЯ РОЛІ ЖІНКИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ В ЛИСТУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 70 – 90 РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ.	
2.1. «Нова жінка» в соціокультурному житті в 70 – 90 роках XIX століття на теренах Центрально-Східної Європи.....	25
2.2. Висвітлення жіночої емансипації в листуванні української інтелігенції.....	35
2.3 Питання жіночої освіти. Наставницьке ставлення до жіночої літературної творчості.....	41
Висновки до 2 розділу.....	50
III РОЗДІЛ. ЖІНКА ЯК КОХАНА, ДРУЖИНА І МАТИ В СУСПІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ ТА УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.	
3.1 Особисті та інтимні відносини в листуванні.....	52
3.2 Жінки в родинному колі української радикальної інтелігенції.....	53
Висновки до 3 розділу.....	67
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наприкінці XIX століття одночасно з поширенням ідей жіночої емансипації міняється роль жінок в українському громадському та інтелектуальному житті. Визначні діячі радикального напрямку мали вплив на цей процес, водночас образ жінки, який формувався у їхньому колі, відображав змінні суспільні й культурні уявлення того часу. Наприклад, суперечливість місця жінки у суспільному житті Галичини XIX ст. так охарактеризувала Леся Українка - «У галичан [...] чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або згори вниз, або знизу вгору, а щоб так, просто, нарівні – зроду»¹. Тому дослідження образу жінки в середовищі української радикальної інтелігенції дозволяє розкрити важливі аспекти як процесу жіночої емансипації, так і гендерних стереотипів в тогочасному українському суспільстві.

У сучасних історичних студіях листування є важливим історичним джерелом в дослідженні як біографічних фактів конкретних постатей, так і важливих напрямів їхньої діяльності. Вивчення епістолярної спадщини інтелігенції як частини соціуму пов'язане з тенденцією поширення історичного аналізу на усі жанри еґо-документів²: щоденники, листи, автобіографії, спогади. Дослідження епістолярію української інтелігенції 70 – 90 років XIX століття вимагає також залучення широкого контексту – белетристики, біографічних джерел, щоденників, спогадів, листів-відповідей. В листуванні можна побачити образ українського інтелігента, стиль його думок, ставлення до співрозмовника, опис політичних подій, відомості з етнографії, відношення до родинних цінностей, зокрема й до осіб протилежної статі в контексті історичних подій. Листування важливе для дослідження

---

¹ Леся Українка. Зібрання творів у 12 томах. – Київ, 1978. – Т. 11. – 480 с. с.118-119

² Зокрема, відомі такі дослідження: Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі / С.В. Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 2009. - Вип. 3. - С. 57-115; Olga Dudar , Yuriy Bezzub , Ninel Klimenko. Women's movement in the Ukrainian lands (end of the 19th – early 20th century) on the ego-documents of the Kosach and Grinchenko families // <https://doi.org/10.4316/CC.2020.01.006>

гендерної проблематики, тому що в листах їхні автори часто відверто висловлювали свої почуття, бажання, бачення світу, ділилися ними з конкретними адресатами, будучи поєднаними з ними в життєвому просторі та (або) культурній традиції. Тому дослідження листування схоже на заглядання у замкову щілину, заглянувши в яку глядачі відчують поглиблену цікавість до повсякденного стилю життя людини. У зв'язку з цим дослідників дуже приваблюють документи особистого характеру, в яких можна знайти невідому інформацію та подробиці життя відомих людей.

У цій роботі увага зосереджена на листуванні чільних діячів радикального напрямку, а саме Івана Франка, Михайла Драгоманова та Михайла Павлика між собою, а також з іншими кореспондентами, зокрема з жінками, що брали важливу участь в українському громадському та літературному житті (Уляна Кравченко, Наталя Кобринська, Ольга Рошкевич, Климентина Попович, Ольга Хоружинська, Олена Пчілка). На даний момент є опублікованими більшість їх листів, частину з яких укладено і підготовано до публікації самими авторами. Зокрема, листування Івана Франка за 1874 - 1916 роки опубліковане у трьох томах зібрання творів³, Листи Михайла Драгоманова до Івана Франка та інших від 1881 до 1886 року видані у збірці, яку видав Іван Франко⁴, Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом з 1876 по 1895 рік опублікована у 8 томах⁵.

Отже, епістолярний жанр може стати в нагоді при вивченні суспільних уявлень про жінку в колах української радикальної інтелігенції. Слід відзначити, що аналіз листування може відбуватися із використанням різних дисциплінарних підходів – філологічного (стиль письма, мовні звороти,

---

³ Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. : Наукова думка, 1986. Т. 48. Листи (1874— 1885). — 767 с.; Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. Наукова думка, 1986. Т. 49. Листи (1886— 1894). — 810

с.; Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. : Наукова думка, 1986. Т. 48. Листи (1895-1916).— 709 с.

⁴ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886 / М. Драгоманов; видав Іван Франка. – Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1906. – 277 с.

⁵ Драгоманов М.П., Павлик М.І. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Лев Когут. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада", під зар. Ів. Захарка Т.1 – Т.8

діалекти та ін.), історичного (послідовність подій, їх інтерпретація різними особами, вплив окремих особистостей на історичні події і т.д), психологічного (відображення стилю мислення, характеру, емоцій адресатів та адресантів), етнографічного (опис стилю життя, згадки про народні звичаї та традиції, одяг тощо), соціологічного (висвітлення гендерного, класового, вікового, соціального та інших підходів) тощо.

Монографічні праці та дослідження Галини Мазохи, Лілії Шологон та інших стали важливими з погляду теорії епістолярного жанру, зокрема функцій, ролі й місця листа в історичному процесі. Особливості листування української інтелігенції було предметом таких дослідників як А. Ільків, В. Кузьменко. Зокрема, у дослідженнях Лілії Шологон на основі листування здійснена спроба відтворення духу епохи, а також взаємовідносин в інтелектуальних колах - відомих науковців, літераторів, суспільно-політичних діячів другої половини XIX – початку XX ст. Натомість образ жінки в життєвих реаліях розглядали історики-дослідники Ірина Андрусак, Марта Богачевська-Хом'як, Ярослав Грицак, Людмила Зарицька, Іванна Черчович. Корисними будуть збірки праць, укладені Оксаною Кісь та Людмилою Смоляр про стан жіноцтва в окреслений період. Однак можна ствердити, що у сучасній українській історії та культурології відсутні дослідження епістолярію української інтелігенції в контексті жіночих студій означеного періоду.

Вибір теми і хронологічних меж дослідження - 70 – 90 роки XIX століття обумовлений тим, що саме в цей період української історії починає змінюватися ставлення до жінки, вона поступово стає рівноцінною учасницею суспільно-політичного життя⁶.

Дослідження виконане на перетині інтелектуальної, культурної та соціальної історії. Основний метод дослідження - дискурс-аналіз листування.

---

⁶ Богачевська-Хом'як. М. Організація жінок у Східній Україні на зламі XIX–XX століть [Електронний ресурс] / М. Богачевська-Хом'як. // Записки товариства імені Шевченка. — Т. ССХХV: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому Олег Купчинський. — Львів, 1993. — 487 с., іл., картосхеми./С. 258–277 – Режим доступу до ресурсу: <https://ntsh.org/content/tom-225-ccxxv-praci-istoriko-filosofskoyi-sekciyi>.

В роботі використаний порівняльно-біографічний та ряд загально-наукових методів.

Мета дослідження – дослідити уявлення про образ жінки та про гендерні відносини чільних представників української радикальної інтелігенції в 70-90-х роках XIX століття.

Досягнення мети передбачає дати відповідь на наступні запитання:

1) З яких аспектів складався та під впливом чийх поглядів формувався образ жінки в листуваннях української інтелігенції?

2) Як уявлення про «нову жінку»⁷ відображаються у особистих відносинах з жінками в представників української інтелігенції?

3) Як висвітлювали в листуванні образ жінки в родинному аспекті представники української радикальної інтелігенції?

Об'єктом дослідження є динаміка жіночого питання та міжгендерних відносин в українському суспільстві кінця XIX століття.

Предмет дослідження: образ жінки в уявленні чільних представників української радикальної інтелігенції того часу.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що образ жінки в листуванні Івана Франка, Михайла Павлика та Михайла Драгоманова зазнав змін під впливом суспільних та інтелектуальних трансформацій 70-90-х років XIX століття.

Дане дослідження проведене завдяки фінансовій підтримці Союзу українок Америки в межах діяльності Центру СУА з жіночих студій УКУ.

Структура роботи складається з 3 розділів, де в першому – увага зосереджена на історіографії проблеми. Зокрема, досліджені дотеперішні дослідження як з жіночої історії, так праці щодо життя і творчості Михайла

---

⁷ Концепт «нова жінка» розуміємо за Мартою Богачевською-Хом'як, яка визначає її як автономну особистість, риси якої втілювали в себе жінки, що боролися за незалежність, рівноправність та недоторканість.

Драгоманова, Михайла Павлика та Івана Франка. У другому розділі висвітлено становище жінки в другій половині XIX століття на території Австро-Угорщини, Російської імперії, країн Центральної Європи тощо. Також в другому розділі досліджена тема жіночої емансипації, зокрема через здобуття освіти, яку висвітлювали в листах М. Драгоманов, М. Павлик та І. Франко. В третьому розділі досліджено бачення радикальними інтелігентами жінки в сімейному житті. Враховуючи індивідуальність кожного з представників радикальної інтелігенції, досліджено особисте бачення значення та ролі жінки в сім'ї та побуті. Завершується робота висновками, списком використаних джерел та додатками, які доповнюють розуміння дослідження.

І РОЗДІЛ

ОБРАЗ ЖІНКИ (ГЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС) В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРІЇ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ І ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ.

1.1. Історіографія проблеми.

На початку другої половини ХХ століття помітно зростає інтерес до питань пов'язаних з жіночою історією, який був зумовлений другою хвилею фемінізму, молодіжною та сексуальною революцією⁸. Але поява жіночої історії також пов'язана з творенням самої категорії жінки як рівноцінної з чоловіками учасниці історичних подій, яка поєднувалась з аналізом пригніченого становища жіноцтва, браком інформації про жінок в історії⁹. Передумовами виникнення можна вважати так звану нову історію, яка протиставляється традиційній та включає в себе зміну фокусу історіонаписання. Дослідники жіночої історії зазвичай вивчають правове, соціальне, сімейне становище жінки в різні історичні епохи, жіночу освіту, стосунки з чоловіками, інтимні теми, тим самим формуючи в гуманітаристиці багатогранний жіночий образ. В своєму розпорядженні дослідники жіночої історії мають досить обмежений фактичний матеріал, але можна знайти достатньо інформації в его-документах – в епістолярії, щоденниках, біографіях.

Образ жінки в листуванні може цікавити також істориків соціальних відносин, повсякдення, суспільних практик - адже листи дають багато інформацій про особисті відносини, сімейне життя і т.д. Також листування важливе для тих, хто вивчає культурні норми, цінності, моделі поведінки, зокрема уявлення про гендерні особливості, тобто істориків культури. До них можна віднести і філологів, які вивчають епістолярій з філологічної точки

---

⁸ Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.] / НАН України. Інститут історії України. — К.: Либідь, 2008. - 520 с. – с.495

⁹ Нові підходи до історіописання / упоряд. Берк П. К.: Ніка-Центр, 2010. 638 с. – с.76.

зору. Отже, дослідницькі підходи залежать від тих питань, які цікавлять дослідників. Ми в своєму дослідженні вважаємо за доцільне виділити три - інтелектуальну, соціальну, культурну історію. Тема нашого дослідження вивчалася дотепер як в рамках інтелектуальної історії (погляди Михайла Драгоманова, Івана Франка про жіноче питання як фактор соціальних змін), так і істориками щоденного життя і побуту української інтелігенції (наприклад, дослідження листування як суспільно-культурної практики того часу¹⁰, родинно-побутових відносин¹¹), а також істориками жіночого руху (зокрема, дослідження ролі видатних жінок в українському русі¹²), української культури та соціальними істориками загалом.

Наявну історіографічну базу ми аналізуємо за хронологічно-проблемним підходом, який поєднує в собі поділ по часу та за проблемою.

Значний вклад у розвиток публіцистики українського фемінізму був завдяки союзам та об'єднанням. Зокрема, Союз Українок Канади видав власним коштом деякі видання – у 1945 році перевидав працю «Наші визначні жінки» Софії Русової¹³, «Видатні жінки України» Наталії Полонської-Василенко (1969 рік)¹⁴.

В 1957 році вийшла друком праця Ірени Книш «Смолоскип у темряві»¹⁵, котра фокусується на житті, творчості та діяльності Н. Кобринської. Раніше, думка про видання збірника праць про історію

---

¹⁰ Шологон Л. Листування видатних учених, громадсько-політичних діячів, письменників як джерело з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Лілія Шологон // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 19 / Лілія Шологон.. – С. с.97 – 107.

¹¹ Галик В. Нереалізований план будівництва фільварку Іваном Франком: на матеріалах епістолярної спадщини вченого / Володимир Галик // Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія». Випуск 4 / Володимир Галик. – ДДПУ імені Івана Франка. – С. с.31 – 43.

¹² Марта Богачевська-Хом'як. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. -519 с.; Бунтарки: нові жінки і модерна нація. Віра Агеєва, Ірина Борисюк, Оксана Пашко та ін. - Київ : Смолоскип, 2020. – 368 с.

¹³ Наші визначні жінки : літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Винніпег: Вид. заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105 с.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України: Вінніпег-Мюнхен, 1969. 160 с.

¹⁵ Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух / Ірена Книш. – Вінніпег, 1957. – 302 с.

українського жіночого року була у Мілени Рудницької – голови Союзу Українок (1928—1939), проте цей задум не був здійснений¹⁶.

Окрім цього Об'єднання Українських жінок в Еміграції в другій половині ХХ століття почало видавати серію «Визначні жінки України», яка включала невеличкі книжечки про Олену Пчілку, про сім'ї Старицьких, Черняхівських та Стешенків. У 1955 році Союз Українок Америки видав брошуру «Жінка України: її участь у історичних подіях, в літературі, мистецтві та боротьбі за свободу»¹⁷.

Натомість у Радянському союзі дослідження про історію жіноцтва зосереджувались на окремих визначних постатях (Леся Українка¹⁸, Ольга Кобилянська¹⁹), а загальний образ жінки в суспільних уявленнях практично не вивчався.

У 1988 році в Канаді вперше вийшло видання Марти Богачевської-Хом'як «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939»²⁰, а згодом в Україні «Дума України – жіночого роду»²¹. Дані праці були написані за проханням Союзу Українок Америки та Світової Федерації Українських Жіночих Організацій²². В 1995 році вперше була видана праця «Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884-1939.», а в 2018 році завдяки Центру жіночих студій в УКУ та фінансуванню Союзу Українських Американок була перевидана. Праця є фундаментальною, адже включає в себе багато інформації, котра була досліджена вперше. Марта Богачевська-Хом'як дослідила сотні архівних джерел та статті з таких видань

---

¹⁶ Марта Богачевська-Хом'як. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. -519 с. – с.31

¹⁷ Марта Богачевська-Хом'як. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. -519 с. – с.31

¹⁸ Антоненко Н. За духа нації. Леся Українка, життя й творчість – Краків: “Українське Видавництво”, 1941. – 68 с.; Задеснянський Р. Леся Українка / Задеснянський Р., 1945. – 110 с.

¹⁹ Білецький Л. Три силуетки: Марко Вовчок-Ольга Кобилянська-Леся Українка – Вінніпег, 1951. – 127 с.

²⁰ Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939 / Bohachevsky-Chomiak Martha.

²¹ Марта Богачевська-Хом'як. Дума України – жіночого роду. – Київ: Воскресіння, 1993. – 110 с.

²² Марта Богачевська-Хом'як. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. -519 с. – 14 с.

як «Жіночий вісник», «Мета», «Наша Доля», «Жінка» та ін., а також брала інтерв'ю в учасниць довоєнного жіночого руху. Важливо те, що Богачевська-Хом'як взяла до уваги не тільки український жіночий рух та його історію, але дослідила як жінки інтегрувалися в суспільство, хто і як оцінював діяльність жіночих організацій. У даній праці дослідниця охопила жіночий рух та його організації на різних територіях сучасної України, від сходу до заходу. Окрім цього, є розділи присвячені українським жінкам у міжнародному фемінізмі, радянським жінкам та Всесвітньому Союзу Українок. Дослідження має подвійний фокус – історію українців та жіночу історію, з'ясовує роль жінок у громадському житті неіндустріалізованих країн. В нашому дослідженні ця праця є надзвичайно корисною, адже неодноразово висвітлені постаті радикальної інтелігенції – Івана Франка, Михайла Павлика, Михайла Драгоманова та деякі аспекти їх діяльності щодо жіночого питання.

За часів незалежності в Україні дослідження гендерних та жіночих студій значно зросло і на даний час видано цікаві праці про питання статі, жінки. В 1999 році вийшла друком монографія під редакцією Людмили Смоляр «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні»²³, в якій виклад матеріалу починається з часів матріархату і закінчується жінкою в умовах трансформації. Найкориснішим для нашого дослідження вважаємо розділ «Жінка України ХІХ — початку ХХ століття», проте для повного бачення становлення становища жіноцтва на територіях України будуть корисні всі.

У 2003 році вийшла друком збірка наукових статей «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство» редакцією Ліліани Гентош та Оксани Кісь²⁴, яка вмістила в себе перекладені розділи з зарубіжних книг з гендерного питання. Праця була видана для дослідників, які почали роботу над даним питанням, проте брак необхідної літератури не дозволяв продовжувати дослідження. Збірка включає в себе статті середньовічної історії, гендеру і

---

²³ Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. Смоляр. Одеса: АстроПринт, 1999. 440 с.

²⁴ Гендерний підхід: історія, культура, суспільство // Під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. - Львів: ВНТЛ-Класика. – 250 с.

політики, теорії і практики націоналізму, різноманітності підходів та методів дослідження, про чоловічий та жіночий дискурс тощо.

На теперішній час українська публіцистика з питань гендерного дискурсу та жіночої історії продовжує свій розвиток. У 2017 році була видана під загальною редакцією Оксани Кісь праця «Українські жінки у горнилі модернізації»²⁵, яка сфокусована навколо проблеми соціального становища жінки та містить історичні розвідки даного питання від 9 авторок.

У 2020 році була видана збірка есеїв «Бунтарки: нові жінки і модерна нація»²⁶, яка включає в собі розділи про письменниць другої половини ХІХ – початку ХХ століття – Марко Вовчок, Олену Пчілку, Наталю Кобринську, Уляну Кравченко, Ольгу Кобилянську та інших. Праця є надзвичайно корисна з погляду на творчість та життя письменниць, які стали тими «новими жінками» та боролися за емансипацію жіноцтва.

Дані дотеперішні дослідження ми розглядаємо як частину жіночої історії, зокрема в дискурсі зміни образу жінки в уявленнях провідних інтелектуалів (-ок) і діячів (-ок) того часу. Можна відмітити, що незважаючи на численні фундаментальні дослідження в даній галузі, ще залишається чимало «білих плям». Зокрема, велика увага приділяється вивченню гендерних стереотипів. Це поняття ввів у науковий обіг американський психолог Вальтер Ліппманн у 1922 році. Він розуміє стереотип як «відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта (людини, групи, явища, події), що складається в умовах дефіциту інформації як результат спілкування, власного досвіду індивіда і нерідко упереджених уявлень, що прийняті в суспільстві»²⁷. Гендерні стереотипи можуть існувати на індивідуальному, міжгруповому, соціальному рівнях, змінюватися в часі, бути різними в різних

---

²⁵ Українські жінки у горнилі модернізації/ М. Байдак, О. Бежук, М. Вороніна, М. Гавришко; Національна академія наук України; заг. ред. О. Кісь - Харків : Кн. клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2017. - Бібліогр. наприкінці розд.. - 303 с.

²⁶ Бунтарки: нові жінки і модерна нація. Віра Агеєва, Ірина Борисюк, Оксана Пашко та ін. - Київ : Смолоскип, 2020. – 368 с.

²⁷ Цитує за Н. Городновою Гендерний розвиток особистості. – К. Шк. Світ, 2011. – 128 с.- с.21

культурах та навіть соціальних верствах одного соціуму. Сучасні дослідники вважають, що гендерні стереотипи можуть оцінюватися за такими категоріями:

- особливості зовнішнього вигляду;
- риси характеру, що відбивають ставлення до людей і до себе;
- ділові риси, пов'язані з трудовою діяльністю;
- інтелектуальні особливості, здібності, інтереси, мотивація;
- традиційне розуміння маскулінності – фемінності;
- риси, пов'язані з подружньо-батьківськими ролями чоловіків і жінок;
- любовно-сексуальний бік стосунків між різними статями²⁸.

Вивчення образу жінки через концепцію гендерних стереотипів є важливе не лише для жіночої історії, але й для інтелектуальної, соціальної і культурної історії в цілому. ХІХ століття увійшло в історію світової цивілізації загалом і українського суспільства, зокрема, як час фундаментальних соціальних змін, особливо в плані жіночої емансипації. Варто лише порівняти соціально-економічне становище жінки на початку і в кінці даного століття, щоб побачити динамічні трансформаційні зміни в даному питанні. Особливо друга половина ХІХ століття суттєвим чином вплинула передусім на характер суспільного розвитку, соціальний прогрес, відносини між чоловіками і жінками. Перехід від традиційного суспільства до модерного, збільшення кількості міських жителів, нові способи виробництва вимагали більшого залучення жінок до виробництва, відповідно змінювалися підходи і до виховання та освіти дітей обох статей, жінки набували нового статусу. Процес народження «нової жінки» відбувався як завдяки прагненню самих жінок до розширення своїх прав і свобод, так і завдяки сприянню чоловіків, які мали

---

²⁸ Там само. С.22

передові погляди на дану проблему і сприяли розвитку жіночого руху, спонукали жінок не замикатися в родинному колі, а брати активну участь в суспільно-політичному житті. Україна, як відомо знаходиться в центральній-східній Європі, інтелектуальні зв'язки між мислителями були досить тісними, тим більше, що тогочасні інтелектуали знали кілька європейських мов. Також великий вплив на погляди тогочасної інтелігенції мали російські філософи, письменники, публіцисти. Але становище жінок в Україні значно відрізнялося і від західноєвропейського стилю життя, і від російського. З найдавніших часів жінки в Україні відрізнялися більшою свободою, мали право вибору, деяку фінансову незалежність²⁹. Більшість мешканок міст вміли читати і писати, в селах їх кількість була значно меншою, але жінки, які виховувались в сім'ях сільської інтелігенції та священиків були досить освіченими. При цьому, перебуваючи в загальному публічному просторі з західноєвропейськими та російськими підходами до розгляду даного питання, українська філософська і соціологічна думка не копіювала їх, а шукала власні шляхи та напрацьовувала власні стратегії. Передові українські діячі висунули в цей час ряд самостійних непересічних ідей щодо емансипації жінок поряд з загальною ідеєю соціального прогресу, таких як «зв'язок соціального і національного аспектів прогресу, державної самостійності і федералізму, правової держави і демократії»³⁰. Прогресивні інтелігенти Галичини в особі Івана Франка, Михайла Павлика, Михайла Драгоманова напрацьовували власну оригінальну стратегію введення жінок в суспільно-політичне життя, покращення їх становища в суспільстві, залучення до літературної, видавничої, наукової, педагогічної праці, а разом з тим на прикладі окремих жінок показати перспективи для подальшого їх розвитку.

Якщо дослідження історії жінок набули популярності після 1950-х років, то праці з дослідження представників радикальної інтелігенції вже

---

²⁹ Українські традиції і звичаї. Авт. – упорядники В. М. Скляренко, А. С. Шуклінова, В.В.Ядро; - Харків: Фоліо, 2013. – 318 с. с.245

³⁰ Гошовський М. М, Кучерявий І. Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. – К.: Вища школа, 1993. – 159 с.-с.29

існували на початку ХХ століття. Ще за життя Івана Франка ряд публікацій, присвячених його діяльності та творчості, вийшли з-під пера Михайла Грушевського³¹. Чимало досліджень про Івана Франка залишив Михайло Возняк – починаючи від прижиттєвого нарису про нього, де висвітлив не тільки біографію, але й проаналізував його літературні твори, видавничу, наукову, громадянську позиції. Згодом, у 1916 році опублікував працю «Пам'яті Івана Франка»³², яка стосувалась життя і творчості. Також в ній висвітлена тематика інших радикальних інтелігентів, зокрема, про вплив поглядів Михайла Драгоманова на Івана Франка, Михайла Павлика. У 1921 році Возняк опублікував «Матеріали до життєпису Франка»³³, в яких більш глибоко подав біографічні факти.

Окрім Михайла Возняка фундаментальний внесок у літературознавче франкознавство зробили Іван Денисюк³⁴ і Мирослав Мороз³⁵. На даний час франкознавчі дослідження продовжують Роман Горак³⁶, Ярослава Мельник³⁷, Микола Легкий³⁸ та інші.

---

³¹ Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка. [Підп. М. Грушевський] // Літературно-науковий вісник. Рік XI, т. XLII, кн. V, стор. 405—406; Грушевський М. Іван Франко // Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2005 р., т. 3, с. 288 – 289; Грушевський М. Сорокалітній подвиг // Твори: у 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 464–465; Його ж. Світлій пам'яті Івана Франка // Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2005 р., т. 3, с. 481 – 485.

³² Возняк М. Памяти Івана Франка (опис життя, діяльності й похорону) / Михайло Возняк. – Відень: Друкарня Адольфа Гольцгавзена, 1916. – 93 с.

³³ Возняк М. Матеріали до життєпису Франка (З додатком двох недрукованих його автобіографій) / Михайло Возняк., 1927. – 21 с.

³⁴ Денисюк І. Через терни до зірок [Про Івана Франка] // Слово і Час. — 2008. — № 10. — С. 45-60.; Денисюк І. Літературна готика і Франкова проза // Парадигма. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. — Вип. 2: Ювілейний збірник на пошану Любомира Сеника. — С. 142-154.

³⁵ Мороз М. Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. — К., 1966.; Мороз М. «Іван Франко. 1856—1984»

³⁶ У співавторстві з Ярославом Гнатівим написав та видав десятикнижну збірку: «Рід Якова» (Кн. 1, 2000); «Цілком Нормальна школа» (Кн. 2, 2001); «Гімназія» (Кн. 3, 2002); «Університет» (Кн. 4, 2004); «Не пора!» (Кн. 5, 2005); «В поті чола» (Кн. 6, 2005); «Протистояння» (Кн. 7, 2006); «Роки страждань» (Кн. 8, 2007); «Катастрофа» (Кн. 9, 2008), «Quo tendis» (Кн. 10. ч. 1 «Відхід», 2009; ч. 2 «У притворі вічності», 2009); Горак Р. Твого ім'я не вимовлю ніколи. Повість-есе про Івана Франка / Роман Горак. — К.: Видавничий центр «Академія», 2008.

³⁷ Мельник Я. «І остатня часть дороги...: Іван Франко в 1914-1916 роках / Ярослава Мельник ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти. - Л. :1995. - 72 с.; Іван Франко. Благовіщення. Порівняльний дослід бі-блійної теми. З додатком благовіщенської драми Івана Дамаскина в віршованім перекладі на церковнослов'янську мову / упоряд., публ., передм. і прим. Ярослави Мельник. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. — 132 с.

³⁸ Легкий М. Проза Івана Франка: сенсаційна повість і скандальний роман // Записки НТШ. – Львів, 2016. – Т. CCLXIX: Праці філологічної секції. – С. 86–101.; Легкий М. Проза Івана Франка: сенсаційна повість і скандальний роман // Записки НТШ. – Львів, 2016. – Т. CCLXIX: Праці філологічної секції. – С. 86–101.

В 1956 році була видана праця Ірени Книш «Іван Франко та рівноправність жінки»³⁹. Це одна з перших розвідок, в котрій погляди Івана Франка на емансипацію жінок поєднуються з фактами його особистого життя. Для нашого дослідження є корисним аналіз його епістолярної спадщини, який висвітлений у даній праці.

Не зможемо оминати увагою працю Ярослава Грицака «Пророк в своїй Вітчизні»⁴⁰, в якій на фоні широких історичних і соціальних подій показано формування особистості Івана Франка, вплив на цей процес жінок – матері, бабусі, інших родичок. Окремий розділ присвячено ролі жінок у житті Івана, його ставленню до них, зокрема показано що він спонукав усіх освічених жінок, яких він знав і яким симпатизував, писати.

Дослідження біографії Михайла Драгоманова, його поглядів, та їх впливу на інших можна знайти у працях Тараса Андрусяка⁴¹, Володимира Борисенка⁴², Анатолія Круглашова⁴³, Леоніда Ушкалова⁴⁴, збірнику «Пам'яті Михайла Драгоманова. 1895-1920». Також праці Михайлу Драгоманову присвятив Іван Лисяк-Рудницький написавши низку статей – «Mykhailo Drahomanov and the Problem of Ukrainian-Jewish Relations»⁴⁵, «Drahomanov as a Political Theorist»⁴⁶, «A Bibliography of Drahomanov's Major Works»⁴⁷.

---

³⁹ Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки / І. Книш. – Вінніпег, 1956. – 154 с.

⁴⁰ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). - Київ: Критика, 2006. - 632 с.

⁴¹ Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). — Львів : Світ, 1998. — 192 с.

⁴² Борисенко В. Й. М.П. Драгоманов як історик / В. Й. Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. – С. 4-53

⁴³ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці : Прут, 2001. — 488 с.

⁴⁴ Ушкалов Л. Miejsce Ukrainy w czasie i przestrzeni. Wersja Mychajła Drahomanowa / Tłum. Marcin Gaczkowski // Elity w krajach Europy Środkowej i Wschodniej po roku 1989 / Pod red. Doroty Żygadło-Czopnik. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. — S. 201—225 (Miscellanea posttotalitariansa Wratislaviensia 3 / 2015).; Чарівність енергії: Михайло Драгоманов — К.: Дух і Літера, 2019. — 600 с.

⁴⁵ Ivan L. Rudnytsky «Mykhailo Drahomanov and the Problem of Ukrainian-Jewish Relations» in The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, №1(3)

⁴⁶ Ivan L. Rudnytsky «Drahomanov as a Political Theorist» in The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, №1(3)

⁴⁷ Ivan L. Rudnytsky «A Bibliography of Drahomanov's Major Works» in The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S., 1952, vol. 2, №1(3)

Зокрема, дослідження присвячені місцю М. Драгоманова у суспільно-політичному русі, його ролі у визвольному русі здійснила Раїса Іванова у працях «Раби Києва не мовчали»⁴⁸, «Клятва»⁴⁹ та інших⁵⁰.

Життя, творчість та погляди Михайла Павлика висвітлені в працях Володимира Качкана⁵¹, Володимира Костюка⁵², Михайла Лозинського⁵³ та інших. Зокрема, в невеличкій праці Михайла Лозинського висвітлено теми листування та відносин Павлика з Драгомановим.

В своєму дослідженні ми не зможемо показати причини виникнення феміністичного руху та появи «нової жінки» без опрацювання та творчого аналізу загальноісторичних видань про особливості творення модерної України. Тому цікавий і корисний матеріал ми отримаємо з збірника наукових праць Сергія Світленка «Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття»⁵⁴, який вийшов у видавництві Герда у 2007 році.

У 2019 році побачило світ та стало незамінним у вивченні історичних подій минулого перевидання праці Ярослава Грицака «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття»⁵⁵. Звернення до неї дасть можливість неупереджено і детально розглянути передумови, які сприяли виникненню феміністичних рухів, залучення жінок до громадської діяльності.

1.2. Джерельна база та методи дослідження.

У сучасній українській науці листування є важливим історичним джерелом в дослідженні як біографічних фактів конкретних постатей, так і

---

⁴⁸ Іванченко Р. «Раби Києва не мовчали» / Раїса Іванченко., Дніпро: 2009. – 520 с.

⁴⁹ Іванова Р.П. Клятва / Р.П. Іванова. - Київ: Дніпро, 1985. — 373 с.

⁵⁰ Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.) / Р.П. Іванова. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 235 с.

⁵¹ Качкан В. Михайло Павлик: Нарис життя і творчості. К., 1986

⁵² Костюк В. Іван Франко та Михайло Павлик (до історії побратимства та непростих взаємин) // ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв. Вип. 33

⁵³ Лозинський М. Михайло Павлик, його життя і діяльність. — Відень: Видання Союзу Визволення України, 1917. — 23 с.

⁵⁴ Світ модерної України кінця XVIII - початку XX століття. Збірник наукових праць. - Д.: Герда, 2007. - 458 с.

⁵⁵ Грицак Я. «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття» / Ярослав Грицак., 2019. – 656 с.

важливих напрямів їхньої діяльності. Вивчення епістолярної спадщини інтелігенції як частини соціуму пов'язане з тенденцією поширення історичного аналізу на усі жанри еґо-документів: щоденники, листи, автобіографії, спогади. Дослідження епістолярію української інтелігенції 70 – 90 років ХІХ століття вимагають також залучення широкого контексту – белетристики, біографічних джерел, спогадів, листів-відповідей. В листуванні можна побачити образ українського інтелігента, стиль його думок, ставлення до співрозмовника, опис політичних подій, відомості з етнографії, відношення до родинних цінностей, зокрема й до осіб протилежної статі в контексті історичних подій. Листування важливе для дослідження гендерної проблематики, тому що в листах їхні автори часто відверто висловлювали свої почуття, бажання, бачення світу, ділилися ними з конкретними адресатами, будучи поєднаними з ними в життєвому просторі та (або) культурній традиції.

Слід відзначити, що аналіз листування може відбуватися із використанням різних дисциплінарних підходів – філологічного (стиль письма, мовні звороти, діалекти та ін.), історичного (послідовність подій, їх інтерпретація різними особами, вплив окремих особистостей на історичні події і т.д), психологічного (відображення стилю мислення, характеру, емоцій адресатів та адресантів), етнографічного (опис стилю життя, згадки про народні звичаї та традиції, одяг тощо), соціологічного (висвітлення гендерного, класового, вікового, соціального та інших підходів) тощо.

Як вже було згадано, у даній роботі увагу зосереджуємо на листуванні чільних діячів радикального напрямку, а саме Івана Франка, Михайла Драгоманова та Михайла Павлика між собою, а також з іншими кореспондентами, зокрема з жінками.

Листування Івана Франка у трьох томах були видані у рамках 50-томного видання його творів, яке було здійснене протягом 1976-1986 рр. Для нашого дослідження плануємо використати два томи – 48 та 49, у зв'язку з їх

хронологічним поділом⁵⁶. В 48 томі наявне листування від Івана Франка за 1874— 1885 роки та містить 267 листів. Зокрема, в цьому томі наявно 38 листів, які адресовані до Ольги Рошкевич, стосуються вони переважно особистого життя та літературних справ. До її брата, Ярослава Рошкевича опубліковано 4 листи, в яких йдеться про книги та про відносини з Ольгою. Також наявні листи, а саме 9 до Федора Вовка – відомого антрополога, в яких йде мова про публіцистику – книги, газети, наукові праці. Опубліковано 47 листів до Михайла Драгоманова, які стосуються книг та їх пересилки, справ «галицьких», публікування статей, жіночого питання та ін. До Михайла Павлика опубліковано 29 листів, в яких Іван пише про фінансові, видавничі справи, про особисте життя. До Уляни Кравченко Іван Франко написав 22 листи, в яких йшлося про заклики до подальшого навчання, спонукання до творчості, пропозиції щодо працевлаштування та аналіз її літературних спроб. 24 листи було написано до Климентини Попович, в яких Франко писав про літературні праці Климентини, його враження щодо них та рекомендації щодо письменницької праці. До Ольги Хоружинської в даному томі опубліковано 8 листів, в яких йдеться про враження від зустрічей з нею, роздуми щодо сімейного життя та варіантів працевлаштування Ольги. В 5 представлених листах до Олени Пчілки прослідковується діловий стиль, обговорення подій, які стосуються її брата Михайла Драгоманова та літературних справ. 2 листи до Наталії Кобринської теж написані в діловому стилі, він признає її роль і значення як талановитої письменниці, намагається радитися з нею стосовно нових видань. Зовсім інші ноти чуються у емоційному та напруженому листі до Юзефи Дзвонковської⁵⁷. Бачимо схвильованого закоханого до безумства чоловіка, який дорікає жінці за її лист, який розбурхав полум'я минулого

---

⁵⁶ Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. : Наукова думка, 1986. Т. 48. Листи (1874— 1885). — 767 с.; Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. Наукова думка, 1986. Т. 49. Листи (1886— 1894). — 810 с.; Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. : Наукова думка, 1986. Т. 48. Листи (1895-1916).— 709 с.

⁵⁷ Детальніше див. статтю Ярослава Грицака «Ще один “жмуток” до історії “Зів’ялого листа”»: коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком» // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ-Львів, 2004. Т. 2. С. 493-526.

кохання. І хоча наведено лише один лист, є згадка про інші. Франко дорікає жінці за те, що вона багата та йому б більше подобалося, якби вона була бідною і погодилася розділяти з ним життя.

В 49 томі представлено листи від Івана Франка за 1886— 1894 роки та він містить 351 лист. Зокрема, найбільше до Михайла Драгоманова – 117, до Михайла Павлика 58, до Ольги Хоружинської – Франко 39, до Олени Пчілки 6, до Уляни Кравченко 4, до Наталі Кобринської 3, до Бориса Грінченка 3, до Клементини Попович 2, а також до інших. Ці листи теж наповнені свідченнями безперервної тяжкої праці, фінансових труднощів, пошуку можливостей для продовження видавничої справи. Разом з тим ми бачимо, як зростає його авторитет, з'являються менторські ноти стосовно літературної творчості. Листи до Ольги Хоружинської після освічення та весілля мають детальний опис суто приземлених нагальних справ. Іван більше уваги приділяє побуту, фінансовим справам.

Відповіді Ольги Хоружинської до Івана Франка можна знайти в листах, які видала Лариса Чернишенко, опублікувавши їх в 2 випуску Наукового вісника музею Івана Франка у Львові⁵⁸. В цьому дослідженні ми звертаємося і до опублікованого листування Лесі Українки з Іваном Франком, Михайлом Драгомановим.

Листування Івана Франка з Михайлом Драгомановим можна ж віднести до типу, який головним чином фокусується на літературній та інтелектуальній праці. Франко був дуже вдячним Драгоманову за його увагу та допомогу, в листі від 21 жовтня 1884 року писав «...Я сердечно дякую Вам за Ваше щире слово і за Ваш труд, котрого Ви не жалієте, щоб направляти, а то часом і наштуркувати мене на добру дорогу, хоч, жаль сказати, досі не багато доброго з мене мож було виштуркати.»⁵⁹ Листування з Михайлом Павликом мають

---

⁵⁸ Чернишенко Л. Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. Львів: Каменяр, 2001. – Вип. 2; 2003. – С.145-207

⁵⁹ Лист до М. П. Драгоманова. 21.10.1884 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 480

характер партнерських відносин. В основному висвітлюються питання видавничої діяльності і пов'язані з цим фінансові проблеми.

Листи Михайла Драгоманова до Івана Франка та інших від 1881 до 1886 року видані у збірці, яку видав Іван Франко в 1906 році. Вона містить 63 листи, які в основному адресовані Франкові, проте містить листи до суду земляків, невідомих галичан, киянина, петербуржця, до редакцій «Kurjera Lwowskiego», «Зорі» та інших. В 1908 році Франко видав другу частину листування до нього та інших, яка містить 168 листи за 1887–1895 роки.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом з 1876 по 1895 рік опублікована у 8 томах, де кожен том охоплює 2 роки, хоча є і винятки – 4 (1882-1885) та 5 томи (1886-1889).

Одним з головних методів, який ми плануємо використати в нашому магістерському дослідженні, вважаємо дискурс-аналіз – один з текстуальних методів аналізу джерел. Для цього насамперед варто дослідити сучасні підходи до трактування поняття «дискурс-аналіз». М. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс в праці «Дискурс аналіз. Теорія і метод», визначають дискурс як особливий спосіб спілкування та розуміння навколишнього світу⁶⁰. Дискурси визначають соціальні, культурні та глобальні зміни – війни, катастрофи, нові соціальні групи, погляди з іншого боку на усталені речі. Дискурс аналіз ми можемо розуміти як аналіз даного спілкування та розуміння навколишнього світу. Підхід дискурс-аналізу - критичний (за Норманом Фейрклафом). Найважливіша його функція – конструювання соціального світу, основною ж областю зацікавлення є дослідження змін. В нашому дослідженні застосування дискурс-аналізу допомагає дослідити, як в представників української радикальної інтелігенції виникли та під чийми поглядами сформувались ідеї жіночої емансипації, які потім поширилися та утвердились в суспільстві.

---

⁶⁰ Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. Йоргенсен, Л. Филлипс. – Х.: "Гуманитарный Центр", 2008. – 352 с. с. 18

Окрім застосування дискурс-аналізу, ми використовуємо типологічний та порівняльно-біографічний методи. Типологічний метод використовуємо з метою впорядкування і узагальнення історичних фактів у якісно визначені типи на підставі спільних ознак⁶¹. В нашому магістерському дослідженні цей метод застосовується на етапі впорядкування листів представників інтелігенції (в окремих випадках листів до і від визначеного кола жінок), які стосуються жіночого питання в окремі тематичні блоки, які стосуються різних сфер життя— громадської, суспільної, культурної, сімейної тощо. Порівняльно-біографічний метод об'єднаний в один з двох методів – порівняльного та біографічного. В нашому випадку варто їх поєднати, адже кожен із представників української радикальної інтелігенції бачив жіноче питання по-різному, з певними особливостями. Розглядаючи кожен з особистостей інтелігенції можна буде прослідкувати вплив ідей кожного з них на формування загального підходу до жіночого питання, виявити суб'єктивні особливості, їх причини та наслідки. Також з великою долею достовірності можна виявити їх вплив на окреслену групу жінок та жіноцтва взагалі.

---

⁶¹ Зашкільняк Л. Вступ до методології історії [Електронний ресурс] / Леонід Зашкільняк // ЛОНМІО. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Vstup_do_metodolohii_istorii.pdf?. С. 71

Висновки до 1 розділу

Друга половина XIX століття внесла суттєві зміни в життя як усього соціуму, так і в становище жінок, що висвітлено в численних наведених публікаціях. Але найважливішими для нашого дослідження буде звичайно епістолярій української радикальної інтелігенції, а саме листи Михайла Драгоманова, Михайла Павлика, Івана Франка до жінок і про жінок. На превеликий жаль, вони не всі дійшли до наших часів, деякі були спалені, інші піддані «корекції», а одна з респонденток забрала як найцінніший скарб з минулого життя з собою в могилу. Об'єктивність дослідження можливо буде дещо неточною, адже поміж листуванням були особисті зустрічі, про зміст і події яких ми можемо здогадуватися лише з односторонніх листів, як у випадку з листами Івана Франка. Що відповідала Ольга Рошкевич чи інші респонденти ми можемо тільки здогадуватися. Тому звернення до біографічних даних радикальних інтелігентів буде корисним і необхідним.

Виявлено, що саме в листах якнайповніше можна прослідкувати зміну поглядів на жіноче питання в середовищі українських радикалів, адже вони писалися для конкретної людини, відображали ставлення до неї, давали оцінку діяльності та проектували подальшу траєкторію розвитку. В цій царині є ще багато таємниць, загадок, які знайдуть відображення у наступних розділах.

Отже, можна зробити висновок, що дослідження з жіночої історії є актуальними в даний момент історичного поступу українського соціуму, вони базуються на численних дослідженнях, в тому числі вагомий внесок в дослідження жіночих студій на початку їх становлення внесли і показали шлях подальшого поступу діячі кінця XIX століття Михайло Драгоманов (1841 – 1895), Наталія Кобринська (1851 – 1920), Михайло Павлик (1853 – 1915), Іван Франко (1856 - 1916), Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) (1860 – 1947), Лариса Косач (Леся Українка) (1871 – 1913) та інші.

II РОЗДІЛ. РОЛЬ ЖІНКИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ В ЛИСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 70 – 90 РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ.

2.1. «Нова жінка» в соціокультурному житті в 70 – 90 роках ХІХ століття на теренах Центрально-Східної Європи.

ХІХ століття можна вважати століттям, коли процес творення модерних націй розгорнувся на повну силу - «творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу – поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки»⁶². Стосовно жіночого питання ХІХ століття не є однозначним: є серйозні підстави вважати, що жінка ще не сприймалася більшістю населення як рівноправна чоловіку в суспільному, політичному, особистому житті. Життя жінки ХІХ століття можна охарактеризувати 4 німецькими «К» - «Küche, Kinder, Kleidung und Kirche», що означає «кухня, діти, одяг і церква»⁶³, притому що це були жінки з різних прошарків суспільства.

Говорячи про статус жінки у різних життєвих сферах ми маємо зважати на багато факторів, які прямо та опосередковано впливають на дослідження. Зокрема, необхідно враховувати середовище, в якому перебувала жінка, її національну та релігійну ідентичність, майновий та становий стан, підданство тощо⁶⁴. Врахувати всі фактори видається непідсильною задачею в рамках цього дослідження, проте зробити головні зауваги необхідно, зокрема, варто розділяти ареали поступової появи осередків модерного суспільства (міста) та ареали збереження традиційної культури (село). У місті інститут сім'ї починає

---

⁶² Грицак Я. «Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття» / Ярослав Грицак., 2019. – 656 с. с.31

⁶³ Зарицька Л.В. До питання про соціальне становище жінки в епістолярії Івана Франка (на матеріалі листів письменника до Ольги Рошкевич, Уляни Кравченко та Кліментини Попович) / Л.В. Зарицька // Вісн. Маріупольського держ. гуманіст. ун-ту. – 2010. - №3. – С. 175-177. – (Сер.: Філологія)

⁶⁴ Українки в історії / С. Андрусів [та ін.] ; ред. В. Борисенко. – Київ: Либідь, 2004. – 326 с. С.18-19

рух до нуклеарного типу, місто стає локацією перших можливостей отримати освіту для жінок, центром культурного та громадського життя, ареалом їх емансипації, початком використання модерно-правових способів захисту прав (тобто норм формальних джерел права, наприклад, кодексів на противагу звичаєвому, традиційному праву). На селі традиційне суспільство зберігає свої позиції, а відтак його члени знаходяться в рамках усталених культурних уявлень про роль чоловіка та жінки. Також важливе значення відігравав вік жінки – молода мала найнижчий статус на відміну від зрілої. Зазвичай, до шлюбу дівчина підпорядковувалась батькам, а після – чоловікові, батькам чоловіка та старшим родичам⁶⁵.

Структура родини є одним з визначальних факторів, які визначають роль і місце жінки. Олександра Єфименко, аналізуючи статус жінки в малій (нуклеарній) родині, які складається з подружньої пари, їх дітей та проживає окремо, приходять до висновку, що він значно вагоміший, і жінка має більше можливостей для відстоювання своїх інтересів, протистояти чоловічому деспотизму та свавіллю успішніше. Цьому допомагає менша кількість суб'єктів, які можуть впливати на рішення, зменшення ролі батьків тощо. Юридично права жінок були значно скромніші у порівнянні з чоловіком, і законодавство обох імперій визнавало чоловіка головою родини, і саме він визначав місце проживання, надавав дружині права свого стану, прізвище, вирішував внутрішньосімейні справи, представляв сім'ю у громаді, а дружина була підлеглою. Разом з тим законодавство обох держав (Росії та Австро-Угорщини) надавало можливість жінці, особливо самотній, право звернення до суду, хоча, згідно традиції, перевагу надавали звичаєвому праву⁶⁶. В вирішенні питання одруження (яке вважалося обов'язковим) здебільшого вибір залишався за батьками, відомо порівняно мало свідчень про відкритий супротив дівчат волі батьків⁶⁷. Звідси випливає, вважаючи майже неможливим

---

⁶⁵ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). - Київ: Критика, 2006. - 632 с. с.307

⁶⁶ Українські жінки в горнілі емансипації / Під загальною редакцією О. Кісь. Харків, 2017. 304 с, с.7

⁶⁷ Українські жінки в горнілі емансипації...с.9

розлучення, існування часто двох різних за характером і поглядами на життя людей. Звичайно, батьки намагалися підібрати подружжя своїй дитині «рівнею» за статусом, майновим станом, але впливали і такі чинники як «добра слава», працьовитість тощо. Шлюб по суті поставав як угода про соціально-економічну узаконену спілку існування чоловіка і жінки, де почуттям і емоційному зв'язкові значення майже не надавали. Освічені чоловіки намагалися змінити існуючий порядок, що можна бачити в епістолярній спадщині того часу.

Разом з тим у побуті навіть інтелігентні чоловіки завважували досить примітивний життєвий досвід та прагнення панночок, і ставилися до жінок як до великих дітей. Михайло Павлик зауважував, що з галичанкою можна було обговорити лише три теми - весілля, забави, погоди. Можна вагомо припускати, що більшість жінок вбачали найкращий сценарій своєї самореалізації через одруження. Дівчина після одруження присвячувала себе повністю виконанню родинних обов'язків та вихованню дітей у місті та додатково сільськогосподарській праці на селі. Якщо батьки, переважно у місті, і вирішували дати їй професійну освіту, то це було лише як запасний варіант виживання у випадку безшлюбності або раннього вдовства. Згідно суспільних уявлень чоловік повинен був повністю забезпечувати родину матеріально, але на селі роль жінки була не меншою ніж чоловіка у забезпеченні сімейного достатку. Нерівність прав чоловіка та жінки поступово почала викликати невдоволення серед прогресивних прошарків суспільства, які починали задумуватися про різноманітні емансипаційні практики. Дороговказом для таких думок було не тільки споглядання життєвих реалій, але і порівняння українських жінок з практиками життя інших націй. Наприклад, зіставлення українок з польками виявляло більшу освіченість останніх та їх залученість до життя соціуму⁶⁸. В 1880 році народовець Володимир Барвінський обґрунтував процес «національної емансипації»

---

⁶⁸ Там само, с.48

українок, який мав відбутися через освіту та активне залучення до громадсько-політичного життя.

До складу Російської імперії входило близько 85% української етнічної території. Інша частина належала Австрійській імперії – сукупності неоднорідних штучно об'єднаних спільнот, кожна з яких мала характерні особливості (етнічні, релігійні, мовні). Національний склад населення території Галичини свідчить, що основну масу населення склали українці, поляки, євреї, німці, викладання у школах, незважаючи на досить ліберальну мовну політику велося в основному німецькою і польською мовами. Національний склад корелював зі співвідношенням місцевого та сільського населення, міста були, передусім, осередками польських та німецьких спільнот. Якщо чоловіки мали більше шансів отримати освіту, реалізувати свої здібності у якій небуть суспільній діяльності, то основною цариною існування жінки була родина.

На тлі суспільних процесів 2 половини XIX століття збільшується тенденція до емансипаційних процесів⁶⁹.

Поняття «емансипація» виникло в Римському праві і означало відхід від батьківської влади до цивільно-правової самостійності. Пізніше це поняття стало означати звільнення досі неповноправних соціальних суб'єктів від нагляду. В основному це поняття застосовувалося до спільнот, які з силу історичних причин не мали еліт і обмежувалися народною культурою. Емансипація в такому випадку відбувалася через розширення їх культурного та духовного простору освіченою верствою. В Галичині починаючи з другої половини XIX століття якраз ця новостворена національна українська еліта, яка в переважній більшості складалася з селянських синів, перетворювала селянську масу в націю. Більшість галицького селянства була неписьменною (за статистикою у 1870 році 77%), освічених людей було значно менше

---

⁶⁹ Там само, с.32.

(близько 5 тис.) – в основному це були представники греко-католицького духовенства. Серед поляків ця цифра становила 38 тисяч. Українська еліта переважно у вигляді духовенства мала ознаки самовідтворення і династичної спадкоємності, але наприкінці XIX століття все більше синів священників обирали світську освіту, вступали в боротьбу за посади державних службовців високого рангу, виступали за українську мову в державних установах⁷⁰.

Емансипація всього українського суспільства відбувалася на трьох рівнях – особистісному, соціальному і національному. Відбувалася емансипація від батька та від родинних традицій незалежно від статусу сім'ї; емансипація забезпечувала підйом соціальною драбиною; відбувалася структурна модернізація нації. Модернізація знаходить вияв у зміні соціальної структури, укладу життя і ментальності. Передумовами для цих змін послужили відміна кріпацтва та запровадження вільного ремісництва, а також нормативна база Австрійської Конституції (1867 р.), яка декларувала право на розвій національної культури та право навчання рідною мовою⁷¹.

Підґрунтям для реалізації інноваційних процесів XIX століття стали ліберальні ідеї – прогресивне мислення, індивідуальна свобода, секуляризація і раціональність. Такі ж підходи і до емансипації жінок.

На рівні укладу життя відбувався процес індивідуалізації. Втрата старих ієрархічних структур дозволила жінкам почати долучатися до творення модерної нації. Поступово змінюється і ментальність як еволюція світоглядних засад, в тому числі в на роль та місце жінки в суспільстві. В 70 - 90 роках XIX століття в Галичині процеси емансипації відбувалися на таких рівнях:

---

⁷⁰ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Святослав Пахолків / З німецької переклала Христина Николин. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с. с.9-12

⁷¹ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації...с. 18-22

- Культурна емансипація від польського та німецького домінування та формування власної національної ідентичності;
- Емансипація селянства в соціальному плані;
- Поява української світської інтелігенції;
- Емансипація жінок.

Особливістю даного регіону був брак капіталу у підприємців та торговців, тому вирішальне значення набув середній клас, який представляли інтелігенція та службовці, в недалекому минулому більшість мали сільське походження. Вони вважали найефективнішим шляхом емансипації всіх верств освіту. Свою місію інтелігенція Галичини вбачала передусім в емансипації селянства шляхом освіти⁷²

В той же час польське суспільство теж продукувало погляди на Галичину як на територію майбутнього відродження державної незалежної Польщі. Міжнаціональна конфронтація спостерігалася на всіх рівнях. Розуміючи загрози ополячення, на початку 70 років XIX століття представники української радикальної інтелігенції намагаються свідомо зробити Галичину центром загальноукраїнської діяльності. У другій половині XIX ст. змінюється українське суспільство Галичини, і його освічена частина розвиває активне громадське життя, видає часописи, створює нові товариства. Товариство «Просвіта» видає популярні українські книжки, організовує народні бібліотеки в містах та селах. Молоді інтелігенти прагнуть надати українському рухові модерного європейського характеру, залучити до пробудження національної свідомості широкі маси населення Галичини.

«Історія – це наслідок діяльності певних індивідів з об'єднання яких і складаються соціальні прошарки, культури, нації. Відтак для усвідомлення минулого у його причинно-наслідкових зв'язках потрібне вивчення історичного контексту, у якому жили і творили конкретні особистості»⁷³, тому

---

⁷² Там само, с.32

⁷³ Там само, с.7

важливо дослідити протікання емансипаційних процесів на рівні локальної і особистісної історії. Михайло Драгоманов (1841-1895) в 70-ті роки XIX століття продовжив формування національно-свідомої галицької інтелігенції, початок цьому процесу поклали ранні народовці Олександр Барвінський, Анатоль Вахнянин. Остап Терлецький. А найпершими під впливом Володимира Бернатовича українську національну ідею підтримали Володимир Шашкевич, Данило Тянчкєвич, Федір Зарєвич, Євген Згарський, Ксєнофонт Климкович⁷⁴. Фактично поширенням творів Белінського, Добролюбова та Чернишевського серед Івана Франка, Михайла Павлика та інших Драгоманов заклав початок радикального народництва⁷⁵. Одним з аспектів їх зацікавленості була емансипація жінок, залучення їх у соціальне життя, до освіти, науки, літературної діяльності. Кожен з них мав власні ідеї, своє бачення, тому звернення до їх роздумів стосовно емансипації жінок, висловлене в приватному листуванні дасть можливість достатньо неупереджено прослідкувати їх роль і значення у творенні «нової жінки».

Згадані чоловіки стимулювали освічених жінок, таких як Н. Кобринська, С. Окуневська, Ю. Шнайдер, К. Попович, О. Кобилянська, О. Рошкевич та інших осмислювати роль жінки в тогочасному суспільстві та прогнозувати перспективи більшої включеності жінки в соціум та вихід за межі родинно-патріархального існування. Це, на їх думку, мало відбуватися в кількох напрямках. По-перше, жінка не має бути дискримінована у виборі професії та заробітної плати. Для цього слід всіляко підтримувати жіночу освіту, адже тільки завдяки їй жінка матиме доступ до цікавої, творчої високооплачуваної роботи. Щоб полегшити материнство, слід створювати мережу доступних суспільних закладів, де зможуть отримати догляд та належне виховання діти, починаючи з раннього віку. Щоб підняти жінок на вищий рівень усвідомлення своєї гідності слід підтримувати так звану «жіночу

---

⁷⁴ Серєда О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті рр. 19 ст.). В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 9. Львів, 2001. С.380

⁷⁵ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України.- Київ: Портал, 2021. – 432 с. с.183.

пресу», стимулювати жінок до журналістської та літературної праці. В такій пресі надавати жінкам поради щодо виховання дітей, ведення домашнього господарства, ознайомлювати з літературними новинками тощо.

Разом з тим не можна оминати той факт, що дані чоловіки приділяли увагу даному питанню і з особистих причин. Пошуки дівчини, яка б могла стати надійною подругою на все життя спонукали до проектування її ідеального образу, якого в той час не було і не могло бути в реальному житті.

В 1863 році Микола Чернишевський в романі «Що робити?», піднявши тему емансипованої жінки, спричинив сплеск серед багатьох освічених суспільно радикальних жінок Російської імперії, які, дізнавшись про виробничі комуні почали їх створювати. До цього їх підштовхнуло бажання самостійної праці та ідея зміни становища жінки⁷⁶.

В суспільно-науковому середовищі в другій половині XIX століття жінку вважали неповноцінною в соціальному плані спираючись на ідеї Жан-Жака Руссо, Жуля Мішле, Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, П'єра-Жозефа Прудона, Отто Вейнінгера. Наприклад, Жан-Жак Руссо прирівнював жінку до дитини, де її виховання повинно базуватися на авторитеті, а не на розвитку у неї самостійного мислення. Тогочасне законодавство було також під впливом таких ідей: жінка в контексті права розглядалась як слабка, не зовсім розумна, яка потребує особливого захисту, підпорядкування авторитету і яку слід утримувати у відповідних межах⁷⁷. У Габсбурзькій монархії діяв Австрійський Цивільний кодекс від 1811 року, який трактував жінку як особу несамоцінну, яка потребувала опіки чоловіка як у приватному, так і в публічному житті⁷⁸.

---

⁷⁶ Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с. с.88

⁷⁷ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с. с.26-37

⁷⁸ Черчович І. Емансипаційні ідеї vs консервативні практики: жінки у середовищі української інтелігенції Галичини зламу XIX-XX століть // Українські жінки в горнілі емансипації / Під загальною редакцією О. Кісь. Харків, 2017. с.34

В той же час жінка Королівства Польського також не була рівною чоловікові, хоча її становище було дещо краще, ніж в Російській Імперії. Вже в 20 років чоловік вважався повнолітнім, тоді як жінка тільки в 24. В сімейному житті головним був чоловік, який забезпечував фінансову сторону життя, його рішення було остаточним у справах виховання дітей, він розпоряджався вільним часом жінки⁷⁹. Але саме в кінці XIX століття польські жінки досягли більшого успіху в отриманні освіти та економічній незалежності⁸⁰ ніж українки, що теж вплинуло на емансипацію українських жінок.

Натомість у Центральній та Західній Європі освіта для жінок була вже доступною в другій половині XIX століття (в тому числі і для іноземок). Наприклад, до Цюрихського університету в 1865 році вступила Надія Сулова, яка стала прикладом для інших іноземок, а в 1874 році в Німеччині жінками були захищені дисертації⁸¹.

Актуальним вважали створення жіночих об'єднань серед освічених українок Галичини. Так, у 1884 році основоположниця українського жіночого руху Наталія Кобринська в Станиславові заснувала Товариство Руських Жінок. 24 квітня 1886 року у листі до Ганни Барвінок Наталя Кобринська писала «Заміром моїм було розбудити галицьке жіноцтво і зібрати під штандарт найновішого літературного напрямку»⁸². Це товариство однією з цілей поставило вибороти для жінок право на освіту. Товариство Руських Жінок стало показовим, тому в наступні роки почала з'являтися низка жіночих об'єднань: 1893 року - Клуб Русинок у Львові та Жіночий Кружок у Коломиї,

---

⁷⁹ Anna Miłoszewska-Kiełbiewska. *Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania* / Anna Miłoszewska-Kiełbiewska. – Warszawa, 2015. – 344. – с 9.

⁸⁰ Dora M. UŁOMNOŚĆ (Z) NATURY. KOBIEТА W DYSKURSIE NAUKOWYM XIX WIEKU [Електронний ресурс] / Marta Dora // *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne*, Nr 5 (2/2012) – Режим доступу до ресурсу: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34749/dora_ulomnosc_z_natury_kobieta_w_dyskursie_naukowym.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

⁸¹ *Право жінок на освіту*. Уривок з книги Тамари Марценюк «Чому не варто боятися фемінізму» [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://komorabooks.com/pravo-zhinok-na-osvitu-uryvok-z-knygy-tamary-martsenyuk-chomu-ne-var-to-boyatysya-feminizmu/>

⁸² Кобринська Н. До Ганни Барвінок. 24.IV.1886. Вибрані твори. с.395

1894 року – Товариство руських жінок в Перемишлі та Жіноче товариство в Городенці, 1896 року – Жіночий Кружок в Тернополі та інші. Згодом всі жіночі об'єднання Східної Галичини об'єднались у Жіночу Громаду⁸³. Варто зауважити, що Наталя Кобринська дійшла до феміністичних поглядів самостійно. Так, у листі до Михайла Павлика 28 листопада 1888 року писала «Як уже до Франка писала-м, що я догупалась я до моїх ідей сама, без помочі мужчин, своїм власним життям і власним досвідом». Неабиякий вплив на це зіграло виховання Наталі, де батько вважав жінок рівними, де була змога дістати бажану літературу, де можна було брати участь в розмовах та дискусіях⁸⁴. Наталя Кобринська вважала, що потреби жінок можуть бути задоволені тільки в прогресивній державі, де суспільні та політичні питання тісно пов'язані⁸⁵.

Завдяки зусиллям Наталі Кобринської, Олени Пчілки та Івана Франка в 1887 році вийшов перший жіночий альманах «Перший вінок». В ньому були надруковані вірші та проза самих Олени Пчілки та Наталі Кобринської, а також Лесі Українки, Дніпрової Чайки, Юлії Шнайдер, Клементини Попович, Михайлини Рошкевич, Софії Окуневської, Анни Павлик, Олесі Бажанської, Ольги Левицької, Ганни Барвінок. Труднощі видання даного альманаху не сприяли наступним випускам, але наполегливість Наталії Кобринської сприяла виходу трьох випусків альманаху «Наша доля» (1893, 1895, 1896 роки), а яких містилися програмні статті про організацію жіночого руху, літературно-критичні огляди⁸⁶. В основному її ініціативи стосувались покращенню становища жінок в економічному і політичному аспектах, здобуття університетської освіти (Петиція до державної ради 1890 року). В

---

⁸³ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Святослав Пахолків / З німецької переклала Христина Николин. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с. с.447-448

⁸⁴ Богачевська-Хомяк М.. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. - 519 с. с.154-155

⁸⁵ Там само, с.159

⁸⁶ Бунтарки: нові жінки і модерна нація. Віра Агеева, Ірина Борисюк, Оксана Пашко та ін. - Київ : Смолоскип, 2020. – 368 с. с.88

1891 році в Стрию вона скликає жіноче віче, де ініціює створення жіночої гімназії, дитячих садків та спільних кухонь на час польових робіт.

Отже, в Галичину ідеї жіночої емансипації приходять кількома шляхами – через читання іноземної літератури, через донесення головних ідей певним колом чоловіків, через власне бажання жінок вивільнитися з родинно-патріархального побуту. Неабияку роль відігравали в цьому процесі галицькі емігранти в США та Канаді, які мали постійний зв'язок зі своїми рідними, близькими та писали про життя на чужині. Таке листування мало вплив на жінок, тим самим посилюючи бажання отримання освіти⁸⁷.

2.2. Висвітлення жіночої емансипації в листуванні української інтелігенції.

Питання жіночої емансипації, залучення жінок до активної участі в суспільному житті, виробництві, літературній діяльності викликало неоднозначне бачення представників української прогресивної інтелігенції. Особливо неупереджені неприкрашені думки можна виявити в їх еґо-документах – в листах. Крім того, вважаємо за необхідне при висвітленні їх поглядів деякою мірою звертатися до їх біографій, творчості, публіцистичних матеріалів та споминів їх рідних та сучасників про стиль їх життя та особливо значущі події. Детальний аналіз їх поглядів проведемо в хронологічному порядку.

Михайло Драгоманов походив з інтелігентної освіченої родини з центральної України, яка мала давні козацькі корені. Батьки дали йому та іншим дітям, яких у родині було шестеро, належну освіту. Його сестра Ольга відома під псевдонімом Олена Пчілка – мати Лесі Українки. В родині культивувалося шанобливе ставлення до жінки.⁸⁸

---

⁸⁷ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. - 519 с. с.179

⁸⁸ Ушкалов Л. Чарівність енергії. Михайло Драгоманов / Леонід Ушкалов. – Київ: Дух і Літера, 2019. – 600 с. с.45

Михайло Павлик є вихідцем з селянської родини. З дитячих років спостерігав безправне тяжке життя жінок, які відчували подвійний гніт, адже до українців в Австро-Угорській імперії відносилися як другосортного народу. Тому питання жіночої емансипації знаходять відображення у його творах «Неволя женщин», дослідженнях «Про жоночу долю», «Причинок до етнографії „любові“», «В справі робітних людей і женщин у Галичині», «Дещо про рух русинок», «Товариство руських жінок на Буковині», «Ще із-за товариства руських жінок на Буковині», «Про емансипацію жінки» та листах. Він наголошує на необхідності широкого доступу до освіти жінок, особливо селянок і найманих працівниць, що дасть їм можливість кращого працевлаштування та забезпечення гідного життя. В полеміці, яка розгорнулася в суспільстві з усталеними патріархальними поглядами на його ідеї стосовно шлюбу та міжгендерних відносин, він пояснює своє трактування «вільної любові» як любов, вільну від економічної залежності, а не любов силувану, куповану. Ідеалом вважає самодостатню економічно незалежну жінку, яка є рівним товаришем і партнером чоловікові, жінка праці і науки, і в той же час є доброю і дбайливою матір'ю. Разом з тим він неодноразово висловлював своє негативне ставлення до жінок «попадьянок», які виховувалися в сім'ях священників, а якраз в основному вони виступали натхненниками і організаторами жіночого руху в Галичині⁸⁹.

Іван Франко народився в Галичині, в сім'ї батька-коваля та матері-шляхтанки. Батьки не шкодували грошей і сил на освіту сина. Залишившись круглим сиротою у 16 років, він завдяки стипендії з фонду для дітей-шляхетських сиріт, сприянню вітчима та власній репетиторській діяльності продовжував освіту. Зрештою, ця репетиторська діяльність з сином священника з Лолина Ярославом Рошкевичем призвела до знайомства з панною Ольгою Рошкевич, яка стала першим коханням Івана Франка. Обширне і довготривале листування з нею вводить нас у внутрішній світ письменника, знайомить з

---

⁸⁹ Андрусак І. Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX століття : дис. канд. юр. наук : 12.00.01 / Андрусак Ірина Павлівна – Львів, 2017. – 233 с., с.126

роздумами стосовно становища жінки в тогочасному суспільстві та шляхами його покращення.

Вже з досі сказаного легко вирозуміти, що я признаю для жінки право і обов'язок зовсім рівного розвою і становища в суспільності, як і для чоловіка. Ти сама мала спосібність не раз переконатися доочне, як я відношуся до всяких церемоній і конвенцій, котрими обставлена зв'язь чоловіка з жінкою, – так само й я переконався, що й ти не менше розумно і ліберально відносишся до всього того, що заключається в пустій фразі «не випадає»⁹⁰

Такий підхід до жіночого питання у Франка був зумовлений власними життєвими спостереженнями. З обсервації села, яке він так добре знав і якому присвятив велику частину своєї творчості, він виніс образ жінки - жертви соціально-економічних відносин тодішнього галицького села⁹¹. Разом з тим Франко зауважує, що сільські дівчата і жінки мали навіть певні свободи і чули себе вільнішими, аніж жінки міщан і шляхтичів. Так, в той час панночка в місті не могла виходити з дому без супроводу старшої жінки. Але таке безправне становище жінок не викликає схвалення Івана Франка, в його листах змальовано ідеал жінки, яка в першу чергу є рівною чоловікові, є Людиною.

Ідеал мій є жінка в повнім значенні слова, жінка – чоловік, жінка – мисляча, розумна, чесна і переконана, а таким ідеалом ти можеш бути, – впрочім, до того ідеалу загального додати ще лишень жінку люблячу, гарячу, сердечну, щирю – і се весь мій ідеал, – а таким ідеалом ти, конечно, будеш⁹².

В приклад емансиповано спрямованої жінки він ставить свою знайому, в якій знаходить приклад жінки, привабливості якої не в зовнішній красі, а в освіченості, комунікабельності, розумових здібностях: «Марія – се була така собі певна Марія, проїжджа з Варшави, полька, соціалістка, дівчина літ коло 22, не хороша, але дуже говірка, розумна і емансипована. З неї справді мож бачити примір того, які є жінки в Росії»⁹³.

⁹⁰ Лист до О. М. Рощкевич 20.09.1878 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 116

⁹¹ Пеленська І. Іван Франко й український жіночий рух // Наше життя. -1956. – число 8. - 1-3 с. – с.1.

⁹² Лист до О. М. Рощкевич 26.12.1878 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 134

⁹³ Там само, с. 138

Іван Франко в епістолярному жанрі уникає монологу, намагається враховувати думки респондентки, старається схваленням підняти її самооцінку, показати схожість поглядів на життєві ситуації.

Твій лист дуже мене втішив, а особливо порадував мене твій ясний і розумний погляд на цілу історію наших «пахаждєній». Так, серденько моє, треба дивитися на життя, так треба дивитися передовсім жєнщині, а ще жєнщині образованій і емансипованій від нашого звичайного вузькоглядства і передсудів. Ти знаєш, що такою жєнщиною я все уважав тебе і гордився твоєю любов'ю з тої причини⁹⁴.

В листі⁹⁵ від 29 вересня 1879 року, який адресований Павликові Іван Франко висловлює обачність і далекоглядність, розглядаючи доцільність розгляду «жєночого питання» в цей час. Він вважає, що жєноча емансипація не є ізольованим явищем, а розвиватиметься з поширенням загальної освіти жєнок:

Правда, кладете натиск на то, що «Буря» (авторства Вільяма Шекспіра) і друга стаття при ній оброблюють жєноче питання і для того мусять найти покуп і симпатію, наробити розголосу. Мені здається, що воно потрохи не так. Чи ви переконані, що жєноче питання має у нас такий гострий характер, що заступає собою прочі питання, економічні і культурні? Чи Ви переконані, що тими статтями, які в нашій торішній видавництві порушували жєноче питання, ми здобули симпатію у наших людей? Я думаю, що ні. Ані питання жєноче у нас не визначується особливо різко з-між прочих питань, – протівно, воно перед многими геть-геть уступає назад (господарство людове, школи і т. д.), ані тим, що ми говорили торік про жєноче питання, ми не помогли своїй справі, а протівно, деякі з наших навіть людей кажуть, що ми тим пошкодили справі.

Будьте ласкаві, однако, не гадати, що й я до них належу. Я торік приставав на погляди, висказані в нашій видавництві, і й тепер ще не маю причини відступати від самих крайніх виводів, – тільки мені здається, що сама тактика наказує:

- 1) не виставляти сього часткового питання понад прочі, не раз важніші,
- 2) в даній хвилі як мож менше рушати жєноче питання на якийсь час, поки не уляжеться неохота до нього, яку збудили в многих людях наші торішні відзиви о тій справі. Вірте мені, що з жєнок, особливо молодших, ви швидше поробите соціалісток при помочі фізіології та економічної теорії, ніж при помочі хоч би й як досадних образів побутових з жєночого життя. Фогт, Дарвін, Ланге і др. швидше перероблять наших жєнок, ніж Жорж Занд і Островський. Впрочім, се говорю я, опираючись на тих немногих примірах, які мені звісні, – розтягати свого виводу на всіх не думаю, ані Вам не відраджую займатись жєночим питанням.

⁹⁴ Лист до О. М. Рощкевич 22 – 23.02.1879 р., Там само, с.162

⁹⁵ Лист до М. І. Павлика, біля 10.10.1879 р. Там само, с. 213

Очевидно, такий погляд на справу поширення «жіночого питання» Франко мав лиш тому, що в липні 1877 року його разом з Павликом, Терлецьким та всю редакцією часопису «Друг» було арештовано і він просидів в тюрмі більше року.

Про арешт та «жіноче питання» писав Михайло Павлик, що якби на лавах присяжних сиділа половина жінок, то його б виправдали. Фактично його звинувачували у намірах принизити шлюб шляхом його розірвання у всіх випадках, крім одного. Він був не проти досмертного спільного життя чоловіка і жінки, але тільки у випадку взаємного кохання, рівних прав та розвитку. Павлик вважав, що існує рабство – рабство жінок у чоловіків⁹⁶.

В листах Івана Франка, взятих у часовій тягlostі, ми спостерігаємо напружений пошук шляхів, які приведуть до рівності чоловіків і жінок в правовому, матеріальному, духовно-моральному аспектах. Звичайно, на той час ще не були проведені повномасштабні гендерні дослідження, які б повною мірою врахували особливості співіснування двох статей, але Франко та його однодумці емпіричним шляхом вказували шлях подальшого розвитку. Він вказує, що лише наполеглива праця самих жінок, при підтримці чоловіків, які розділяють їх прагнення до змін, заохочують до суспільно корисної праці може змінити підлегле, принизливе становище жінок. Звичайно, цей процес не може відбутися миттєво і спонтанно, адже жінка, як фізично слабкіша істота, не могла повністю і самостійно утримувати родину. Але індустріалізація, модернізація суспільного життя сприяли виникненню зовсім інших позицій. По перше, жінки завдяки участі в суспільному виробництві могли отримати більш-менш достойну грошову винагороду, яка могла забезпечити їх існування. По-друге, процес індустріалізації не міг відбутися без залучення жінок, адже вимагав більшої кількості робочих рук. Таким чином, жінка, яка

---

⁹⁶ Драгоманов М.П., Павлик М.І. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Лев Когут. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада", під зар. Ів. Захарка Т.4-с.65-66

ставала рівноправною учасницею створення сімейного бюджету, могла претендувати і на рівноправність в інших сферах.

Як вказують чимало знайомих Івана Франка, він на перший погляд не викликав захоплення. Середнього зросту, з рудуватим волоссям, з відсутністю добрих манер він завойовував симпатію розумом. Михайлина Рошкевич пише у спогадах: «Вразило мене його убрання; і так, як нині, ще бачу, його в чорнім довгім сюртуці, в крацястих штанях, в чоботах з довгими халявами, а від того убрання відбивав чорний м'який капелюх з широкими крисами...»⁹⁷. Такої ж думки і Климентина Попович, яка вперше побачивши Франка не могла справитись з панічною відразою та переляком, хоча побачивши чисті голубі очі змогла себе опанувати⁹⁸. Але жінки відчували його письменницький талант, тому деякі поетеси-початківці зверталися до нього за порадами. Зав'язувалася тривала переписка, і в листах до поетес теж знаходимо думки щодо емансипації жінок.

В листі від 20 квітня 1884 року до Климентини Попович Іван Франко висловлює бачення емансипованої жінки, якою можна стати зокрема і через здобуття освіти:

Таку мірку я прикладаю й до т[ак] зв[аної] емансипації женщин. Женщина, котра думає на серію, працює на серію над своєю просвітою, трудиться для других, інтересується всім, що високе і красне, всіми тими освободжуючими ідеями, які порушують сучасних людей, і старається по своїй змозі приноровлювати своє життя до них, т. є. жити власним трудом, не стаючись нікому тягарем, і думати власною головою, – така женщина єсть у мене емансипована, т. є. свобідна, хоч вона цигар не курить, кіс не обстригає, з мужчинами не п'є і попід боки не водиться. Котра ж всю свою емансипацію покладає тільки в таких і подібних формальностях, тота не єсть нічим більше, як малпою, т. є. так само несвобідною, як і тисячі тих гусочок, що весь вік не зробили і не подумали нічого на власну руку⁹⁹.

Таким чином, емансипація жінок як звільнення від якої-небудь залежності, була вимогою часу як у необхідності залучення їх у виробництво,

---

⁹⁷ Рошкевич (Іванець) М. Спогади про Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ, стаття і прим. М. І. Гнатюка. – Львів, 1997.

⁹⁸ Іван Франко в воспоминаниях современников – Москва: Художественная литература, 1966. – 446 с. с.92

⁹⁹ Лист до К. К. Попович, 20.04.1884 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с.415.

перехід з патріархально-селянського побуту до міського стилю життя з більшою свободою, так і прагненням самих жінок стати нарівно з чоловіками у багатьох сферах життя.

2.3 Питання жіночої освіти. Наставницьке ставлення до жіночої літературної творчості.

Особливо гострим і актуальним в той час було питання доступу жінок до освіти. Якщо в традиційній сільськогосподарській селянській родині, яких було більшість, це питання навіть не обговорювалося – вважалося, що майбутнє дівчинки наперед визначене, і навіть вміння читати їй не обов'язково потрібне. Шкіл було мало, віддаленість невеликих населених пунктів теж не сприяла залученню дітей до світи. В інтелігентних родин (священників, держслужбовців та ін.) ставлення до освіти було більш розумним, але все ж перевагу на навчання отримували хлопчики, дівчатка задовольнялися початковою освітою або сімейною. В листах українських радикалів висловлюються зовсім інші погляди на жіночу освіту.

Михайло Драгоманов надзвичайно багато зацікавленості і сил приклав для навчання своєї доньки Лідії. Він вважав, що дитина має право на розвиток відповідно до вікових особливостей, з повагою ставився до ігор і галасливого спілкування між дітьми, не переносив лише безцільного гаяння часу¹⁰⁰.

Іван Франко залишив нам досить обширні роздуми про залучення жіноцтва до освіти, про їх участь у громадському житті, літературі, публіцистиці. В першу чергу 18 річний юнак націлює на отримання освіти свою кохану – Ольгу Рошкевич, а також заохочує її до літературної діяльності, яка, на його думку, зможе дати жінці постійний шанований заробіток, що в матеріальному плані дасть їй почуття рівності з чоловіком.

---

¹⁰⁰ Ушкалов Л. Чарівність енергії. Михайло Драгоманов / Леонід Ушкалов. – Київ: Дух і Літера, 2019. – 600 с. с.45

Заохочення до літературної діяльності супроводжуються конкретними порадами:

«Щодо твоєї літературної роботи, то зовсім не страхайся, ані не трать надії. Тут тільки щоби охота і пильність та старанність, то мож дійти до значної висоти, не потребуючи при тім бути ані генієм, ані навіть великим талантом. Адже ж гляди тільки, які люди задають тон у нашій журналістиці! Жінко, і ти би не встидалася вже тепер, якби тебе порівняв з ними, хоть ти не написала ще нічо оригінального, а вони своїми оригінальними дурницями позадруковували стоси паперу! Пиши наперед то, що ти ся найліпше удає, – коротенькі ескізики, розмови, замітки, сценки, не питаючи, що з них вийде і до чого вони здадуться. Всякий образ, який тобі насунеться, старайся якнайвірніше схопити на папір і такі уривочки поки що складай до купи, т. є. до шухляди. Колись, як достаточо випробуєш своїх сил в таких кусничках і проявиш свій погляд на цілість життя і на глибше значення фактів, то і прийде така хвиля, коли якийсь незвичайний факт як разить фантазію і більша цілість немов сама собою зложиться з призбираного матер'ялу.»¹⁰¹

Старання юного поета не проходять надарма – літературною діяльністю очинає займатися сестра Ольги Рошкевич Михайлина. Іван Франко не залишає без уваги її старання, всіляко заохочує і спонукає до письменницької праці, дає конкретні, потрібні поради дівчині.

Дуже би було жаль, якби панна Міня з тої причини перестала писати далі, – особливо тому, що всю відповід[аль]ність за надрукування я взяв на себе і що таким способом моя би була вина, якби наша література втратила многонадійну писательку, якої зарід, безперечно, бачимо в шкіці. Розговори її, любочко, від мене і розперсядуй все дочиста – що гніватися наділі зовсім нізащо і що покидати через те таку гарну роботу ще більше нізащо. А ти? Хіба й ти не потрапиш написати щось подібного? Та, впрочім, що я питаю? Адже ж сама ти говориш, що задумуєш написати щось обширнішого. Трібуй, серденько, – я ручу, що твоя робота не завстидається побіч наших, і вже наперед надіюся, що й сам предмет, який ти вибереш, буде цікавий і займаючий¹⁰².

Постійно йде рекрутування Ольги і Михайлини до літературної діяльності, до збору етнографічних матеріалів. Особливо цікавий етнографічний матеріал, на думку Івана Франка, може бути зібраний під час різдвяних свят, адже сюжети деяких колядок і щедрівок, як переконливо доводить дослідження Ксенофонта Сосенка¹⁰³, прийшли до нас з дохристиянських часів. «А там під час свят не забудь вечорами дещо собі

¹⁰¹ Лист до О. М. Рошкевич 6.04.1879 р. Там само, с.175

¹⁰² Лист до О. М. Рошкевич 18.12.1878 р. Там само, с.141

¹⁰³ Сосенко, К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь / Ксенофонт Сосенко. – Київ: Укр. Письменник, 1994. – 286 с.

позанотовувати, – може, деякі колядки, слова тощо, може, сцени, анекдоти, характеристики людей – се ж усе для тебе, майбутньої письменниці, самі важні речі і придадуться дуже.¹⁰⁴» - писав Іван Франко до Ольги Рошкевич.

Роздуми Івана Франка про перспективи письменницької праці можна розглядати як типову народницьку програму дослідження народної культури, характерну для української інтелігенції ХІХ століття. Добре знайомий з творами Марка Вовчка, особливо про її описи народною мовою та стилістикою «Народні оповідання», які зачаровують картинами простого сільського побуту, він радить Ользі і Михайлині:

Розуміється, о чім писати – се вже ваша річ, найліпше, якби-сте позаписували слово в слово оповідання деяких жінок про власне життя (Анни або др.), так само про господарювання їх, про бійки, одним словом, про тисячні дрібні факти щоденного сільського життя. Записуйте, кілька мож, власними словами оповідаючих і все, без розбору, – най вам ніякий факт не видасться пустим або маловажним: іменно не раз найменший факт, найменша фраза може бути цінним матеріалом до психології і судження о речах у люду¹⁰⁵.

Спостерігаємо трепетне ставлення до ладканок (пісень, які супроводжують обряд весілля), які зібрала Ольга Рошкевич. Щоб заохотити її до подальшого збору етнографічного матеріалу і письменницької праці, Франко надзвичайно високо оцінює її працю, наголошуючи на самобутності і оригінальності зібраних зразків.

Спроби залучити до письменства Ольгу мали вплив і на її сестру Михайлину, на перші її спроби Франко дає схвальні відгуки:

Шкіц панни Міні дуже тут всім подобався і швидко буде надрукований з похвальною заміткою. П[авли]к посилає їй від себе письмо, а я замічу тільки, що в неї видно коли ще не талант письменський, то принаймні огромну силу обсервації, котра для всякого писателя повістей перша і найважливіша річ. Якби панна Міня (чого від серця бажаю) взялася писати більше подібних шкіців, а при тім читала другі взірцеві повісті (Золя, Толстого, Решетникова, Нечуя), то з неї могла б ся виробити дуже реальна і хороша письменка¹⁰⁶.

---

¹⁰⁴ Лист до О. М. Рошкевич 2.01.1879 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с.141.

¹⁰⁵ Лист до О. М. Рошкевич 14.08.1878 р., Там само, с.100

¹⁰⁶ Лист до Після О. М. Рошкевич (не раніше) 10.11.1878 р., Там само, с.123

В листі від 22-23 лютого 1879 року він наполегливо радив Ользі (так само як і Михайлині) прилучитися до літературної діяльності шляхом писання ескізів або повісток, повідомляючи що вони були б надруковані в «Громаді». І. Франко наголошував на зібранні етнографічного матеріалу (який для нього дуже цінний), зокрема закликав описати помешкання різних прошарків населення с. Лолина. При цьому, наголошував на чому потрібно зосередити увагу – на кількість хат, на кількість вікон і їх розмір в них, на піч, двері, комин. Також до цього ж, просить дізнатись про страви, які вживають мешканці описаних помешкань. Він повідомляв, що даний матеріал був би дуже цікавий та був би висланий до Женеви¹⁰⁷.

Наполегливість Івана Франка у залученні молодих сестер до літературної праці та збору етнографічних замальовок виявляється майже чи не в кожному листі: Так, в листі від 6 квітня 1879 року він просив записати і вислати йому повірки й забобони, які стосувались вагітних жінок, пологів, хрестин, дітей та їх захворювань та лікування, дитячого виховання¹⁰⁸.

Іван Франко опікується дівчатами-початківцями, які стали на шлях літературної праці. Довголітня переписка і співпраця з ними сприяла появі в українській літературі плеяди талановитих творчих письменниць і поетес. Зокрема Франка зацікавили поетичні спроби вчительки з Бібрки Юлії Шнайдер, яка писала під псевдонімом «Уляна Кравченко»:

Мені дуже було б жаль, якби Ви з своїм талантом мусили марно пропадати в нужді і надмірній а невдячній роботі. І ще одно – як гадаєте? Не буде се нечемно з моєї сторони, якби я предложив Вам від себе яку невеличку поміч? Правда, средства мої невеликі, але потребую дуже мало, так що міг би Вам, може, дечим прислужитися, чи то газетами, чи книжками, чи й [грішми]. Надіюсь, що Ви не прогніваєтесь на мене за се предложенія, пливуче з щирого серця. Я не радо повіряю його письму і хотів доперва при нашім свиданні Вам те предложити – тоді, може б, було мені удалось винайти делікатнішу форму. Але тепер я бачу, що свиданія наше ледве чи й наступить коли, а як і наступить, то бог знає коли, а до того часу, може б, моя скромна поміч могла б достачити

---

¹⁰⁷ Лист до О. М. Рошкевич 22 – 23.02.1879 р., Там само, с.164-166

¹⁰⁸ Лист до О. М. Рошкевич 6.04.1879 р., Там само, с. 174-175

Вам хоч кілька спокійних і безжурних хвиль для студій, для досконалення і справи своїх сил. Правда, що Ви не прогніваєтесь за моє предложення?¹⁰⁹.

Довголітня творча наставницька візія прослідковується і в листах до Кліментини Попович, теж сільської вчительки. Жінка друкувала свої вірші під псевдонімом Зулейка. Сам Франко мав близько ста псевдонімів, але у випадку з Кліментиною радить їй не використовувати цей псевдонім, адже на його думку він створює хибне враження про її особистість:

І ще одно. Я радив би Вам покинути Ваш дивоглядний псевдонім «Зулейка». Псевдоніми мають місце при статтях політичних, памфлетах і пр., але при віршах ліричних, де кожна стрічка повинна характеризувати іменню особу автора або авторки, тут псевдоніми, а ще такі турецькі, якось не на місці. Хіба ж Ви встидались би під свої мислі і слова положити своє власне ім'я? Прийміть, ласкава пані, слова поздоровлення і заохоти до дальшої праці на ниві нашої літератури від прихильного Вам Івана Франка¹¹⁰.

Як заохочення до літературної праці він їй повідомляв, що в неї є поетичний таланти, хоча їй би не завадило більше вправлятися в змісті та формі власних літературних творів¹¹¹. Він сподівався, що К. Попович серйозно до цього поставиться і її матеріалів назбирається на видання окремого тому¹¹².

Іван Франко попри велику зайнятість і невлаштованість побуту знаходить час для ознайомлення з письменницьким доробком жінок, знаходить влучні слова для їх підтримки, заохочення, разом з тим критично оцінює їх літературні спроби та вказує дієві шляхи покращення їх твори.

Я не знаю, чи Ви мали б охоту і час взятися до таких студій, котрі одні могли би прояснити і розвинути Ваш талант. Ся так і ся би Ви не погордили моєю порадою, то я готов Вам по силі можності помагати і вказувати дорогу. Тільки заким би я міг Вам порадити, яких, н[а]пр., авторів читати, то мусив би-м знати, що Ви читали досі і якими мовами владаєте, на котрих би Ви могли читати. Думаю, що Ви відповісте мені в власнім інтересі на ті питання»¹¹³.

Особливо важливо для жінки, щоб хтось підтримав її у хвилини розпачу, показав шлях, яким рухатися далі. Іван Франко вказує, що пишучи

¹⁰⁹ Лист до Уляни Кравченко біля 25.11.1883 р., Там само, с.376

¹¹⁰ Лист до К. К. Попович 16.03.1884 р., Там само, с.404

¹¹¹ Лист до К. К. Попович 16.03.1884 р., Там само, с.404

¹¹² Лист до К. К. Попович 14.01.1885 р., Там само, с.523

¹¹³ Лист до К. К. Попович 16.03.1884 р., Там само, с.404

твори, автор повинен не підлаштовуватися під смаки і уподобання читачів, але піднімати їх естетичний смак, вирощувати його:

Мені здається, що Ви зовсім без потреби вдаєтесь в розпуку; талант у Вас є, але нема тільки любові до діла; при кождім вірші Ви думаєте поперед всього не о тім, щоб зглибити і серцем огріти саму річ, але о тім, що на те скаже сей або той, хто буде се читати. Але я маю надію, що се мине, що Ви перебудете той критичний момент і праці Ваші можуть статися гарним вкладом в нашу літературу¹¹⁴.

Іван Франко радів успіху своїх послідовниць:

Запевно, Ви читали в «Ділі», що про Вас згадували в Одесі на з'їзді слов[']янського товариства, іменно в рефераті Феєрчака. Силоміць люди пруть Вас працювати літературно, чим більше, тим ліпше. Мушу Вам донести, що чимраз голосніші тут розмови про велику літературно-наукову газету руську, до котрої Ви могли б працювати більше, ніж до «Зорі», – і не задармо, а заробляти пером хоч вдруге стільки, що учительством. Прошу Вас затим, працюйте пильно, студіюйте, що можете! Я постараюсь прилагодити і принести Вам деякі матеріали для праць прозових, щоб Ви зробили пробу, бо уже коли хто обібравсь грибом бути, нехай же лізе в кошіль¹¹⁵.

Франко наголошує, що лише наполеглива систематична праця, як необхідний додаток до талановитості може привести до успіху.

А поки що я все-таки бажав би, щоб Ви якомога працювали над собою, виробляли свій літературний талант і підготовлювались до ширшої діяльності. Ваш вірш, котрий Ви мені переслали, в початку дуже гарний, але кінець слабкий, неясний. Переробивши його, можна зладити незлу штуку. Присилайте з ласки своєї всі свої праці, які у Вас назбирались від минушого літа, може бути, що я міг би з них вибрати так, як з віршів Юлії, на томичок «Русько-укр[аїнської] бібліотеки». Найліпше було б, якби Ви трібували сил своїх в дрібних поетичних оповіданнях вроді того, котре Ви давніше передали мені і котре я переробив. Кілька таких штукочок, виданих вкупі, могли б зробити Вам ім'я в літературі, але треба робити, робити й робити¹¹⁶.

Разом з тим в листах Івана Франка можна виявити досить неоднозначні, суперечливі думки. Чомусь він вважає працю сільських вчительок принизливим, беззмістовним заняттям, намагається переконати покинути сільські школи, переселитися у Львів, де займатися лише літературною діяльністю. Приклад Івана Франка, Михайла Павлика, Михайла Драгоманова показує, що навіть ці працюючі чоловіки, які намагалися проіснувати завдяки

¹¹⁴ Лист до К. К. Попович 17.03.1885 р., Там само, с.526

¹¹⁵ Лист до К. К. Попович 19.06.1884 р., Там само, с.461

¹¹⁶ Лист до К. К. Попович, кін. 01.1885 р. Там само, с. 524

інтелектуальним пошукам та видавничій діяльності, не завжди могли забезпечити себе на достатньому рівні. В листах Івана Франка мають місце скарги на безгрошів'я – «Притім серед заняття я успокоююсь і набираю сили, хоть знов, з другого боку, обставини в нас тепер вельми тісні, грошей нема, станцію ледве заплатили 10 день пізніше по терміні, від обіду вже далі відвикли, живем самою гербатною та затиркою. Мимо всього того я чуюся здоров і часом навіть веселий¹¹⁷».

Жінки, відчуваючи схвальне ставлення до їх літературної діяльності, все активніше стали долучатися до праці. Франко не залишає без уваги жодну спробу, активізує їх до написання. В листі до сестри Драгоманова Ольги (Олени Пчілки) читаємо:

Се, однак, здається мені, не повинно зражати Вас і знеохочувати від кінчення Вашої повісті; противно, чим швидше я буду мати всю її в руках, тим швидше почну йечатати, т. є. всяка пізніше прислана річ іншого автора буде мусила йти після неї. Для того прошу Вас – викінчуйте свою повість і присилайте на мої руки; у нас важне діло не тільки доброта твору, але й його обширність: поки замістити, треба добре обрахуватися з місцем, щоб і скінчити в означений час, і не перетяжити номерів, і вдоволити справедливі претензії й інших авторів. Надіюсь затим, що Ви, ласкава пані, приймете на увагу се моє заявлення, і не тільки не знеохотитесь до дальшої праці, але тим жвавіше до неї повернете свій великий талант і свою трудолюбність¹¹⁸.

Не можна оминати увагою ставлення Івана Франка до Лесі Українки. Різниця в 15 років дозволяє Іванові Франку опікуватися молодою поетесою (перший вірш Лесі Українки потрапив на стіл Івана Франка з подачі її матері, коли Лесі було 13 років і був надрукований). На жаль, листи Івана Франка до Лесі Українки не збереглися (або ще не віднайдені), але відомі 23 листи Лесі Українки до Франка. В основному обговорюються питання літературної творчості та видавничої діяльності. Леся пише про спільний для поетів жаль за нездійсненими творчими ідеями, які порівнює з убитими дітьми та приреченістю бути таким дітовбивцею, оскільки час та життєві обставини вимагали іншої праці:

Одна картка з такого дневника стинає кров! І нема сорому такі картки писати, нема сорому і на люде віддати. Чому все має право на сльози: і туга

¹¹⁷ Лист до О. М. Рошкевич Після (не раніше) 10.11.1878 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с.124

¹¹⁸ Лист до Олени Пчілки, біля 20.12.1885 р., Там само, с.594

материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?... І скажуть колись люде: коли сей народ пережив і такі часи, і не загинув, то він сильний¹¹⁹.

Своє ставлення до поетеси Іван Франко висловив у статті «Лєся Українка»:

читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та сміливими, а притім такими простими щирими словами Лєсі Українки мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну. [...] Україна, на наш погляд, нині не має поета, що міг би силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лєсею Українкою¹²⁰

Але Соломія Павличко зазначає, що її поезія боротьби й сили не була такою одностайно позитивною, гармонійною й безкритичною¹²¹, як можна було б вивести зі статті Франка.

Нарешті звершилася мрія – чоловіки Галичини побачили живе втілення свого ідеалу – розумна, освічена, обдарована талантом дівчина. До творення Лєсі Українки як особистості і поетеси мав безпосередній вплив Михайло Драгоманов. Їх листування почалося, коли Лєсі було 8 років. Часті обширні листи від дядька були вірним дороговказом до засвоєння інтелектуального і духовного досвіду людства. В листі від 5 січня 1890 року Драгоманов дає Лєсічці багато практичних порад щодо освіти, зокрема:

Моја думка завше одна: твоја муза розумненька і тепленька дівчина, та шче молода, мало бачила світу і картин не набралась. Льуде з неї будуть неперемінно, а надто коли вона буде критично дивитись на «доморощену премудрість». От жалко, шчо ти англ. мову закинула. Англичане все таки најрозумнішчиј народ у світі і в них завше вивчишсья більше, ніж у других. Коли ти поправишсья в Відні, то ја тобі дам книжок англійських і ти таки почни знову вчитись, тим паче шчо знајучому по німецькому і по франц. англ. мова зовсім легка—на очі по кр. мірі, бо на ухо ја напр. нічого в ній не розуміју. Поправившись, ти дльа мене переложиш де-шчо і італьјанського¹²².

¹¹⁹ Лист до І. Я. Франка 13 – 14.01.1903 р, Лєся Українка. Зібрання творів у 12 тт. – К.: Наукова думка, 1979 р., т. 12, с. 11 – 20.

¹²⁰ І. Франко. Лєся Українка. — Зібр. творів у 50-ти томах — К.: Наук, думка, 1981.— Т. 31. — С 254-255, 264-371.

¹²¹ Соломія Павличко. Теорія літератури. – Київ: Основи, 2002. – 679 с. с. 63

¹²² Лист до Лєсі Українки 5.01.1890 р. Недруковані листи М.Драгоманова до Лєсі Українки. Червоний шлях. 1923. Кн.4 – 5. С. 188—189

Спілкування з Лесею – як розмова з близьким соратником, який зрозуміє ситуацію, дасть ділову пораду:

Вчора прийшов твій лист,—а книжки, звісно, шче нема, та скоро ја і не жду; інтересуюсь ја дуже прочитати јејі, а також ті нові речі, про котрі ти згадуєш в останьому листі. Та де вони будуть напечатані? Міні Кобр, не давно писала, шчо хоче видавати «Дрібну Жіночу Бібліотеку» окремими книжками з тим, шщоб пускати нову, коли спродасьа стара. Прохала і в мене статі,—та ја хоч би і радиј дльа «пользы службы» одягтись хоч і в плахту, не могу видавить з голови својејі «жіночу тему». До того Кобр. розсердила мене, написавши глупость до Огон. «про радикалів» (певно, ти читала в Зорі). Ти Галичину дуже не ідеалізуј. Робучих льудеј там страшенно мало,—а сурјозно робльашчих шче менше. І там певні думки—іграшка в молоді часи, котра зліта дивује јого статъа в Зорі. Але він увесь свіј вік такі сурпризи робить на право і на ліво.,. Коли хочеш, зовсім надежниј чоловік один тільки і јестъ на всьу Галичину,—П-к,—і ја зі страхом думају,— шчо стане з усім рухом, коли він умре, а се може стати і не забаром, бо він дуже слабиј і вимучениј. А не багато і треба— хоч би душ 5 твердих та робучих, поки просвітліје в головах мужиків, в котрих і тепер— противно всім примірам історіјі бльше світла в головах, ніж у академиків і професорів галицьких.

5 січня 1890 року з Колодяжного, де проживала в той час Леся летить лист до духовного наставника, до вона ділиться своїми успіхами, планами на мабутнє.

Треба конечно перекласти половину «Атта Троля» (6 глав уже маю), одну елегію Musset і «Гуллівера»; треба переписати одну свою повість до тих пор, поки поїду в Київ; треба покінчать деякі начаті вірші. «Les pauvres gens» я вже давно скінчила, ще перед виїздом в Одесу, і послала їх в «Зорю», якщо там надрукують, то Ви хутко їх побачите. Дуже я Вам вдячна за те, що ви мені дорадили перекласти сю штуку, і ще бльш дякую за тії «Perles de la poésie», я ними дуже втішилася і навіть пишаюся. Одержавши сю книжку, я через те не написала до Вас нічого, бо хотіла перше перекласти «Les pauvres gens» і тим заслужити сю книжку. Миша читав декому в Києві мій переклад, і він, здається, там сподобався¹²³.

Листування Лесі Українки з Драгомановим показує внутрішній світ цих двох видатних українців, причому Драгоманов звіряє такі думки і прагнення юній поетесі. Мабуть в цьому і заключається важливість дослідження епістолярної спадщини, щоб уявити на локальному особистісному рівні пошук шляхів суспільного поступу.

¹²³ Лист до М. П. Драгоманова 5.01.1890 р., Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. – К.: Наукова думка, 1978 р., т. 10, с. 45.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

В другій половині XIX століття продовжувалася модернізація європейського простору, і Україна не могла залишатися осторонь цього процесу. Суспільно-економічні, політичні, духовні запити вимагали зміни споконвічного укладу життя з традиційним гендерним поділом. Чоловіки не могли без активної суспільної участі жінок продовжувати історичний поступ людства, а жінки не хотіли існувати в обмеженому родинно-патріархальному замкнутому середовищі. Потрібно було створювати і осмислювати перспективи подальшого розвою соціуму з врахуванням реалій сьогодення. Цей процес відбувався як намагання прогресивних чоловіків надати жінкам більше прав і свобод, так і намагання самих жінок вирватися в суспільний простір.

Звернення до наявної епістолярної спадщини представників інтелігентних кіл тогочасного суспільства дає можливість виокремити провідні лінії, які, як вони вважали, дадуть можливість втілити в життя ідею емансипації жінок. Михайло Драгоманов, Михайло Павлик та Іван Франко на новому рівні осмислювали і в листах накреслювали подальші кроки для втілення в життя ідеї творення «нової жінки». В першу чергу це освіта, яка дасть можливість оволодіти конкурентоспроможною професією на ринку праці та одержувати достойну заробітну плату, яка дозволить жінці стати економічно незалежною. В листах Михайла Драгоманова Лесі Українці червоною ниткою проходить думка про необхідність оволодіння іноземними мовами. Михайло Павлик висловлює думки про необхідність оволодіння жінками актуальних а той час професій. Іван Франко вважає необхідним мотивувати дівчат до літературної праці. Саме тому важливе з'ясування історії цього поняття, висловлене в приватному листуванні програмує ідеал, в напрямі досягнення якого повинен відбуватися прогресивне та ефективне становлення «нової жінки». Визначальним фактором у формуванні «нової жінки», на думку означених чоловіків, повинне стати врахування гендерних

відносин, які склалися в українському суспільстві протягом його попередньої історії з метою вироблення найбільш ефективних механізмів та засобів усунення гендерних стереотипів та упередженостей та встановлення гендерної рівності.

ІІІ РОЗДІЛ. ЖІНКА ЯК КОХАНА, ДРУЖИНА І МАТИ В СУСПІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ ТА УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.

3.1 Особисті та інтимні відносини в листуванні.

Громадська думка і звичаєве право спонукало як чоловіків, так і жінок створювати сім'ї в юнацькому віці. В традиційній українській культурі влаштуванням майбутнього своїх дітей займалися батьки, причому уподобання молоді часто навіть не враховувалися. Представники інтелігенції намагалися переосмислити і змінити дані підходи. В листуванні, як ні в якому іншому жанрі, можна віднайти сокровенні думки авторів, звернені до конкретної особи про особисті та інтимні очікування від осіб протилежної статі.

Михайло Драгоманов є апологетом традиційних відносин між юнаком та дівчиною. Він вважає, що найперша і головна умова в період дошлюбних відносин – чистота взаємин, взаємна повага і довіра. Йому єдиному з представлених чоловіків випала доля швидко і безпроблемно поєднатися в шлюбі з коханою дівчиною, якій він був надійною опорою все життя. Висвітлюючи ставлення Драгоманова до жінок, Михайло Павлик у 1904 році у передмові до листування Драгоманова з Наталією Кобринською, писав:

Драгоманова дуже вражала жіноча краса (як і всяка краса; се була наскрізь артистична душа), а проте він не знав ніяких інших відносин до чужих жінок, окрім чисто людських, вільних від усякої половості. Він дивився на полові відносини незвичайно остро та й оригінально. На його думку близькі зносини чоловіки з жінкою не повинні починатися тілесною похиттю, а тим менше стояти на ній, але мають стояти на інтересах духовних і моральних. Аж тоді, коли жінка переконається про високу духову й моральну вартість чоловіка – аж тоді вона має право й може віддатися йому і тілом. Того самого вимагав Драгоманов і від чоловіка супроти жінки. Інакші полові зносини (навіть у подружжю, розуміється) він уважав за звірство¹²⁴.

---

¹²⁴ Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895) / зладив і видав [та авт. передм.] М. Павлик. — Львів : Друкарня Уділова, 1905, 24 с., с.5-6

Абсолютно протилежні погляди на дошлюбні відносини пропагував Михайло Павлик. Його приваблювала теорія вільної любові, коли юнак і дівчина, відчуваючи взаємну симпатію, можуть вільно вступати в інтимні стосунки, а при виникненні непорозумінь або невдоволення партнером так же легко розлучитися. Свої погляди він в основному висвітлював в літературних творах, публіцистиці, але його листів до осіб протилежної статі з подібними міркуваннями знайти не вдалося. Можливо, він в особистих стосунках висвітлював такі думки, але найбільш оригінальним виявом таких думок був його виступ в суді, за що він був ув'язнений на 6 місяців. Освічених самодостатніх жінок мабуть не дуже приваблював кавалер з такими демократичними і радикальними поглядами, до того ж матеріально не забезпечений, а доступні жінки легковажної поведінки мабуть не викликали в нього тривалого захоплення.

Пошуки дружини завершилися його пропозицією вступу в шлюб Наталії Кобринській, яка на той момент була вдовою. Вона, вирішивши присвятити своє життя жіночому рухові, відмовила Павлику. Після цього він всіляко намагався їй шкодити, знеславлював наклепами, тобто кохання до неї (якщо воно було) швидко переросло на протилежне почуття.

Найбільш повні і відверті роздуми про найпотаємніші людські почуття можна знайти в листуванні Івана Франка. Найпершому коханню – Ользі Рошкевич Франко присвячував вірші, деякі з яких згодом стали народними піснями. Платонічна любов на відстані його не влаштовує, він переконує дівчину в неприродності і недоцільності платонічної любові:

Ти пишеш мені: «Пощо нам гризтися та турбувати одно одного? Хіба ми не можемо любитися й так? Любімся, поки молоді, поки кров гаряча!» Ох, як би я хотів, щоб се була правда, щоби можна було вік звікувати здалека одно від другого і весь вік вірно любитися платонічною любов'ю! Хто його знає, може, се й правда, може, другі можуть так жити, – я тільки о собі знаю, що не можу! Платонічна любов швидко навкучиться, іменно тому, що недостає їй того, чого іменно конче вимагає розумна, правдива любов, – зміни, яку приносить практичне життя, спільна боротьба за свої переконання, за своє існування! Такого життя, ураз із коханою особою я бажаю, бо воно одно зможе розвинути

любов правдиву, зможе платонічну любов зробити зовсім реальною, сильною, зробити елементом життя, таким конечним, як хліб або воздух¹²⁵.

Закохані, обоє палко бажаючи жити разом до кінця днів, не змогли поєднатися шлюбом. Тепер уже неможливо прогнозувати, як би склалася їх доля – чи кохання тривало б довго, чи через деякий час вони б зрозуміли помилковість свого рішення. Наразі знаємо, що Іван Франко ще кілька разів був закоханий. Якщо листи до жінок досить об'ємні, в основному наповнені роздумами, думками, які він вважає програмними, правильними, які презентують його як мислителя, наставника, то представлений в зібранні один лист до Юзефи Дзвонковської, який вирізняється як за змістом, так і за формою¹²⁶. Відомо, що Франко хотів з нею взяти шлюб, проте вона йому відмовила. Михайло Павлик писав - «Там тоді вакаціонувала у нас неб. Юзя Дзвонковська, з котрою Ф. хотів женитися¹²⁷.»

Тривале листування Івана Франка з Юлією Шнайдер (Уляною Кравченко) дає підстави стверджувати, що ця молода талановита дівчина йому подобалася, і він поряд з наставницькими, менторськими порадами ділиться з нею і поглядами на стосунки між чоловіком і жінкою. Так, в листі від 30 листопада 1883 року він пише роздуми щодо жіночої краси, а саме про жінок, які маючи зовнішню красу, не мають серця, розуму, характеру. Він згадує про те, як називає таких жінок М. Павлик – «кукла, або, як мій приятель Павлик каже, «м'ясо» А невже ж можна м'ясо любити?». В цьому ж листі він висловлює бачення кохання, а саме з ким би він міг би його мати – з жінкою, котрою він би порозумівся, міг працювати та вчитись¹²⁸.

---

¹²⁵ Лист до О. М. Рошкевич 30.07.1878 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 89 – 92.

¹²⁶ Див. додаток 1

¹²⁷ Драгоманов М.П., Павлик М.І. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Лев Когут. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада", під зар. Ів. Захарка Т.4. с.411

¹²⁸ Лист до Уляни Кравченко 30.11.1883 р. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 378 – 383.

3.2 Жінки в родинному колі української радикальної інтелігенції.

Зазвичай, кожна людина цінує вузьке родинне коло, спочатку це батьківська родина, пізніше – своя власна. Тому проаналізуємо ставлення українських інтелігентів до їх матерів, сестер, коханих, дружин, служниць як ставлення чоловіків до жінок в другій половині ХІХ століття.

Михайло Драгоманов народився в Гадячі 6 (18) вересня 1841 року на Михайлове чудо¹²⁹. Через все життя на чужині проніс любов до рідного дому. Особливо трепетно ставився до матері¹³⁰. Мати Єлизавета Іванівна Цяцька «з козацького роду, порідненого з Величками», майже на 20 років молодша батька. Не надто освічена – до кінця своїх днів не навчилася писати. «Мати моя була більш наївна українка, як небагата панночка, бо виросла в хуторі, та її батько, по імені Цяцька, був опетербуржений українець і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався і українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по-панському в горницях і по-мужицькому дворі і що як молоді виїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва і співали «Журавля»¹³¹. У родині було 6 дітей, він найстарший. Найближче спілкувався з сестрою Ольгою, яка згодом прибрала ім'я Олена Пчілка¹³². Найпекучішим спомином дитинства, який спонукав його працювати на покращення життя простого люду був спомин про те, як він колов шпилькою няньок кріпачок, а ті змушені були мовчати¹³³. Його дитячі роки пройшли в дружній забезпеченій родині, де батьків називали на «Ви», а зверталися «папінька» і «мамінька».

З майбутньою дружиною Людмилою Кучинською був знайомий з дитинства, це була надзвичайно чарівна, розумна й добра людина. Вперше про Людмилу Кучинську згадує в листі до матері від 15 лютого 1861 року як про

---

¹²⁹ Ушкалов Л. Чарівність енергії. Михайло Драгоманов / Леонід Ушкалов. – Київ: Дух і Літера, 2019. – 600 с. с.23

¹³⁰ Там само, с. 33.

¹³¹ Там само, с. 40.

¹³² Там само, с.28

¹³³ Там само, с.44.

актрису, виступ якої був тріумфальним. В листі від 16 березня 1863 року закоханий Драгоманов пише братові:

Тепер дозволь передати тобі прохання: Людмила Михайлівна «барышня, которой подобной, можно сказать, и в свете нет» хоче попросити тебе про щось таке, чого я до пуття не збагнув: ти ж знаєш, як панянки розказують про справи. Ну, та ти вже виконай, будь ласка, про що б вона не просила: коли треба буде у вогонь стрибати – стрибай...; коли треба пливти через Псьол у повінь – пливи...

Людмила відповіла щирим і вірним коханням, в листах завжди називала його «моїм серденьком». 16 (28) 1864 року молодята повінчалися, і в цей же день Драгоманов знаходить час, щоб написати листа матері (він пише листи до неї досить часто) де задоволений - «нова пані Драгоманова – така, що хоч кинь!» Через кілька днів знову в листі до матері він пише про перші дні подружнього життя:

Хоча ми з Людмилою вже з півроку між собою на «ти», я все ще звертаюсь до неї на «ви». Мені все здається, що я той-таки студент, один з багатьох, що лицяється до Людмили Михайлівни, барышни, которой подобной, в свете нет, як я завжди її дражнив». «У цьому листі, немов у дзеркалі, відбилося ставлення Драгоманова до коханої жінки: і його ніжність, і його і його делікатність, і його, коли хочете, неспілість¹³⁴.

В цей час, на пору студентства Драгоманова, припадає перша хвиля нігілізму – заперечення всього традиційного, ламання усталених традицій і стереотипів. Проповідується теорія заперечення сім'ї та моралі. Це відбувається починаючи з 1862 року, коли вийшов роман Тургенєва «Отцы и дети». Іде жваве публічне обговорення, і стосовно цього виникає переписка між Драгомановим і Павликом, які мали протилежні погляди на дане питання. 28 березня 1891 року Драгоманов пише Павликові, що натяки на «вільну любов»:

Можуть збивати з толку зелену молодіж і поновляти в Галичині найгірші боки російської «нігілятини». Навіть не нігілізму. Таким фігурам, які вгодно було вибрати Толстому, щоб на них сокрушити шлюб, - вільна любов також мало допоможе, як і монастир... А взагалі вільна любов – справа така ж трудна, як і моногамія, і з нею треба бути дуже обережним. Обороняйте право жінок на освіту, на працю, на долю в громадському житті, розширяйте право

---

¹³⁴ Ушкалов Л. Чарівність енергії. Михайло Драгоманов / Леонід Ушкалов. – Київ: Дух і Літера, 2019. – 600 с. С.139

розводу, - але стережіться проповідувати вільну любов «як у птахів», - бо й у птахів по більшій часті моногамія існує, поки виростуть діти, а в людей же дитина росте 20 рр., так що я, наприклад, з моєю жінкою побравшись у 1864 р., матимемо повне право розпаруватись тільки в 1905 р., коли Зорці буде 20 рр., а тоді мені буде 65 р., а моїй жінці 61, і нам приличніше буде «о мертнім часі» думати, ніж о любові вільній чи невільній. Ви скажете, що ми з жінкою завжди жили так, що нам нічого було розпаруватись. А я скажу: що в основі воно так, а в варіаціях було всякого. Лихо в тому, що як тільки мати на оці тільки саму волю, то можна, не зійшоючись на самих варіаціях, розпаруватись 20 разів на 10 років і попсувати своє життя та по дорозі 10 других та 4 – 5 дитячих. Я таких примірів бачив немало в Росії й за границею¹³⁵

Михайло Павлик відповідає, що такі міркування його дуже засмутили. Лист від 10 квітня 1891р. «Прочитав я ваш останній лист, і страшенно гірко мені стало» Йому неприємна згадка про птахів, вони «дуже дорого мені коштують, почавши з 6-місячної тюрми, які я з сестрою й досі мусимо виносити навіть від близьких людей». Йдеться про пущену плітку (в яку вірив Іван Франко), ніби Михайло Павлик живе зі своєю сестрою Анною «як чоловік з жінкою». Можливо, цьому сприяли погляди Павлика на сімейне життя, які він задекларував у своєму оповіданні «Ребенщуківа Тетяна». За це оповідання Павлика звинуватили в тому, що він підриває інститут шлюбу та притягнули до кримінальної відповідальності. На звинувачення щодо того, що він закликає жити статевим життям «як птахи», Павлик відповів що його твір – варіація на тему праці Джона Стюарта Мілля «The Subjection of Women»¹³⁶.

Протягом всього життя Михайло Драгоманов бережно та трепетно ставився до своєї дружини Людмили, всіляко опікувався освітою дітей.

Так, в листі Драгоманова до Павлика від 11 березня 1881 року читаємо: «про плани ісходу з Женеві я скажу що сам я нікуди не поїду, бо це значило би зарізати Людмилу фізично, а Ліду педагогічно, і так ісход із Києва до добра не довів¹³⁷».

---

¹³⁵ Там само, с.143

¹³⁶ Ушкалов Л.В. Україна і Європа: нариси з історії літератури та філософії / Л. В. Ушкалов. – Харків: Майдан, 2016. – 316 с., с.236-237

¹³⁷ Там само, с.438

Драгоманов дуже любив і піклувався про своїх дітей. Найстарша дочка Лідія завжди відчувала піклування батька, відповідала йому взаємністю Лист до Олександри Гольштейн «Живемо ми в собі, доволі весело, і картина безумовного сімейного щастя Ліди і Вані дуже втішає мене в розлуці з моїми женецькими рідними».¹³⁸

Михайло Драгоманов не мав потреби писати листи своїй дружині – майже весь час подружжя проживало від одним дахом. Але іноді, досить рідко, все ж доводилося деякий час мешкати нарізно. Драгоманова вельми засмучувала відсутність листів від дружини, хоча вона писала йому регулярно. Лист Павликові 19 жовтня 1889 року - «а то було я зовсім в хандру впадав, особливо якраз перед тим, як мені починати курс, я простудився тутка (клімат тут гірський: широта Флоренції, а висота 550 метрів), а тут ще почта 7 день не давала мені карт і листів од Людмили, - котрі збирались чомусь у гімназії, де мені одповідали нема ништо! а нарешті дали зразу 5 листів і карт!!!»¹³⁹

В іншому листі від 9 (21) вересня 1890 до Олександри Гольштейн Михайло Петрович гаряче переймається клопотами дружини: «Людмила так витратилась на приготування до дороги, що я не впевнений, чи вистачить нам на саму дорогу, а надто коли зважати на колосальну плату за багаж».

18 травня 1891 року Драгоманов писав Павликові, що перевезення книг коштувало 1200 франків. Як відомо, у Драгоманова була досить велика бібліотека, в листах до Івана Франка та інших часто зустрічаються прохання вислати необхідну йому літературу. В Софійському університеті нині зберігається 4350 томів з його особистої бібліотеки.¹⁴⁰

22 лютого 1891 року Драгоманов пише Павликові про скрутне фінансове становище (ця тема завжди присутня в листуванні і Драгоманова, і

---

¹³⁸ Там само, с.504

¹³⁹ Там само, с.505

¹⁴⁰ Там само, с.518.

Павлика, і Франка) «Прошлий рік ми з Людмилою, при хоробах дітей і жиючи на два доми та їздючи. – скінчили з дефіцитом у 2000 франків»¹⁴¹.

Людмила була з Михайлом Драгомановим до кінця його життя. Його захоплення і кохання до цієї жінки є взірцем подружньої вірності. Вони змогли побудувати міцну родину, яка, переживаючи чималі життєві труднощі - відсутність стабільного заробітку і постійний брак коштів, часті переїзди та смерть немовляти, слугувала зразком для інших.

Михайло Драгоманов переймався обставинами життя і особливо літературною і журналістською діяльністю своєї сестри. В листі до О.Борковського читаємо: «...Та мені писала сестра моја (Пчелка), шчо вона влагодилась так, шчо, поки вона сотрудицеју в «Зоре», то газета ця буде мені висилатись..»¹⁴²

Протилежні обставини життя Михайла Павлика. Михайло Павлик в одному з листів до Михайла Драгоманова висловлює свої міркування щодо гіркої участі жінок, які стали жертвами складних життєвих обставин. В той час великою ганьбою вважалося народження дитини поза шлюбом, але такі випадки траплялися непоодинокі. Навряд чи яка дівчина свідомо і планово зважувалася на такий крок, здебільшого така ситуація складалася або внаслідок згвалтування, або чоловік ошукував та зваблював дівчину, обіцяючи одруження, а потім зникав. Як би не було, але в даній події задіяно двоє, але ганьба і безчестя звалювалися лише на жіночі плечі. Дівчина не мала вибору в такій ситуації, вірніше вибір був – або нести публічний осуд і наражати новонароджену дитину на довічне клеймо «байстрюка», або позбавитися цієї дитини. Якщо не було підтримки сім'ї та перспективи достатнього матеріального забезпечення, часто в стані афекту або післяпологової депресії

---

¹⁴¹ Там само, с.519.

¹⁴² Лист до О. Борковського, початок листопада 1888р., Переписка / Михайло П. Драгоманов ; зібрав і зладив М. Павлик. - Львів : Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1901. Т. 1 . – 1901. – [4], 184 с. с.53

жінка була змушена позбавлятися дитини. Михайло Павлик стає на захист таких жінок:

Это наилучше будет видно на преступлениях о детоубийстве и истреблении плода: общество презирает женщину зачавшую без церковного бракосочетания, если же эта женщина, не желая быть выброшенной из общества, накладывает (конечно, с материнской болью!), руку на собственное своё дитя, то общество опять набрасывается на неё за детоубийство¹⁴³.

Михайло Павлик, попри намагання, не зумів створити родини, найближчою жінкою та соратником протягом всього життя залишалася сестра Анна, яка теж не зазнала теплоти родинного вогнища. Вони навіть поховані поруч на Личаківському кладовищі та мають спільний надгробок. Постійно і листах він переймається її життям, намагається забезпечити навчання, щоб вона освоїла престижну на той час професію телеграфістки. «Хотіли би враз вивчитись до почти і телеграфів, та на це треба грошей і практики на почті, а в Коссові почтарь така свиня шчо ніщо й говорити, не позволить¹⁴⁴.» Павлик пропагував революційні на той час погляди, закликаючи жінок користуватися свободою у всіх проявах, тобто навіть жінка, яка перебуває в законному шлюбові, може вступати в відносини з іншими чоловіками.

Погляди Івана Франка на жінку як матір, кохану, дружину протягом його життя суттєво трансформувалися. Він любив свою матір, але раннє відлучення від батьківського дому – він з 8 річного віку навчався в Ясениці Сільній і проживав у родичів – не сприяло стійким емоційним зв'язкам. Навіть коли він бував вдома, очевидно він не отримував достатньо уваги від матері - і це можна зрозуміти, адже вона повинна була займатися господарством, і крім Івана було ще троє менших дітей. Більш тісні стосунки були з батьком-ковалем, але він пішов з життя коли хлопчику було 9 років.

В одному з листів до Ольги Рошкевич він описує спомин про смерть матері. Йому тоді було 16 років, він навчався в Дрогобицькій гімназії, коли

---

¹⁴³ Драгоманов М.П., Павлик М.І. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Лев Когут. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада", під зар. Ів. Захарка Т.4, с.65-66

¹⁴⁴ Лист до М. Драгоманова 26.08.1885 р., Там само, с. 420

йому повідомили, що матері дуже зле, він побіг пішки з Дрогобича до Нагуєвичів, а це близько 10 кілометрів. Матір він застав живу, але не зумів висловити їй свою любов і підтримку, стояв і перелякано дивився на неї. Мати відійшла на інший світ з відчуттям, що він на неї ображений:

Мама не могли говорити, але дивилися пильно на мене. Як виглядало тоді моє лице, не знаю. На другий день рано мама вмерла. Вночі вони ще говорили з другою жінкою (я спав), і тота жінка передала ми ось які слова: «Боже-Боже, – казали небіжка, – мій Іванцьо прибіг з Дрогобичи, став коло мене і так сі чогось гнівно на мене дивив, так гнівно, що господи! Що я йому зробила злого?» Знаєш тепер, з яким страшним, важким чуттям вмерла моя мама? Але моя совість чиста – я тоді ще не знав тебе! Тільки ж хто знає, чи та причинка психічної муки, котру я завдав моїй мамі в останніх хвилях її життя, не схоче страшним способом відомститися на цілім моїм житті?¹⁴⁵

Ця думка, що в таку для матері хвилину він не зміг підтримати її, потім терзала його. Очевидно в селах не була сформована культура виявлення почуттів навіть до близьких людей, переважав прагматичний підхід. Коли в сільській родині помирала дитина, до цього теж ставилися досить буденно - «Бог дав, Бог і взяв». Для тривалого горювання теж не було часу – треба давати лад господарству. Так, мати Івана Франка вдруге вийшла заміж через пів року після смерті його батька, і новий обранець Гриць Гаврилик був молодший за неї на 6 років¹⁴⁶. Таким чином, Іван Франко в 16 років залишився з вітчимою і мачухою. Традиції сільського життя зобов'язували турбуватися про пасинків, і цей чоловік на довгі роки замінив Іванові Франку батька, підтримував морально і матеріально. В свою чергу Іван Франко теж розумів становище вітчима, розуміючи, що він може вимагати виділення частки землі як батьківського спадку з метою продажу, але це зруйнує і без того небагате господарство він відмовляється від цієї думки. Тривалі періоди часу письменник жив у вітчима, допомагав по господарству, і той охоче приймав у себе вже одруженого Франка з його дружиною і дітьми.

---

¹⁴⁵ Лист до О. М. Рошкевич 4.08.1878 р., Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 92 – 97.

¹⁴⁶ Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) = A Prophet in His Country. Franko and the Community (1856-1886) / Ярослав Грицак; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики, Ін-т іст. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка. – Київ: Критика, 2006. – 630 с.-с.66

В юнацькі роки ми бачимо невпевненого, самотнього хлопця, для якого відкриття такого почуття як кохання є таким, що перевертає його світогляд. Він намагається сподобатися обраниці викликаючи в неї різні почуття - і співчуття, і захоплення. Чого варта жартівлива приписка в кінці першого листа «Козак півник, Коло боку віник.». Все заради усмішки на обличчі коханої.

Спогади про смерть матері та улюбленої сестри, якими він відверто та щиро ділиться з Ольгою, показують і його небайдуже співчутливе ставлення до матері, і якусь загальмованість та несміливість у вияві почуттів. Його плани на сімейне життя та виховання дітей теж відображаються в листах. Івану Франку здається найкращим варіантом сімейне життя поряд з однодумцями:

Ах, якими-то чарівними красками малювали ми собі не раз з П-ком майбутнє життя на селі. Збереться нас кількох (П-к, я, Бандрівський, Полянський, Олесків, Білецький, Озаркевичі, Дідицький, Мох, ще деякі), поженимося, закупимо на зложені гроші хороший кусень ґрунту і обширний фольварок і почнемо господарити. Літом мужчини працюють з християнами в полі, жінки в городі та саду, а зимою студії, література, в разі потреби парами за чергою переносяться на якийсь час до Львова. Розуміється, Міню також втягали ми в тоту щасливу фамілію, так само Анну Павликівну. Чи буде що з того, хто знає! Пржеде всього треба грошей, а за них-то іменно дуже трудно¹⁴⁷.

В тому ж листі¹⁴⁸ Іван Франко висловлює роздуми про любов: «Любов же ж недурно назвали путами! Ніщо того й відпиратися, тільки треба о то дбати, щоб ті пута приємним, хоть і сильним вузлом, що в'яже двоє людей, щоб вкупі надати їм більше сили до спільної праці». В цих роздумах можна віднайти його ставлення до подружнього життя:

- Зв'язок повинен бути нерозривним на все життя;
- Вступати в любовні відносини потрібно з людиною, з якою приємно зносити тяготи життя;
- Любовний зв'язок має надавати більше сили для праці.

---

¹⁴⁷ Лист до О. М. Рошкевич 14.08.1878 р., Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 100

¹⁴⁸ Там само, с.101

В листах до Ольги Рошкевич Іван Франко детально описує своє бачення кохання і сімейного життя чоловіка і жінки, наголошуючи на їх рівності, схожості характерів і темпераменту, серйозному ставленню до кохання та шлюбу. Подружжя, в його баченні, має стати однодумцями і соратниками, але кожен повинен мати особисту свободу вибору. На думку І. Франка обидва партнери мають мати схожі темпераменти та сильну любов, щоб їх зв'язок не руйнувався через життєві моменти спільного життя. Іншою потребою, яку повинно мати справжнє кохання, на його думку, має бути високі цілі – за які б те подружжя боролось. Він пише, що справжнє кохання у освічених людей має опиратись на аналізі характерів, цілей, пізнанні людської природи. І тоді будь-яке непорозуміння, сварка не буде спричиняти розрив цього зв'язку¹⁴⁹.

Бажання бачити кохану щасливою більше, ніж його бажання побудувати з нею родину, і в цьому проявляється ще один аспект неймовірної чистоти та величини неземного почуття до дівчини. Цінною відречення від неї, розуміючи, що з ним вона приречена на невлаштований побут, матеріальні нестатки він хоче забезпечити їй краще життя, коли вона одружиться з іншим. Прагнення відпустити Ольгу в шлюбне життя без непорозумінь стосовно її відносин з молодим поетом стають приводом до написання листа¹⁵⁰ Володимиру Озаркевичу. В ньому він пише про те, що майбутній чоловік Ольги має знати про минуле своєї майбутньої дружини, а саме про її тривалий емоційний зв'язок з ним. Він вказує на постійність почуттів Ольги, бо вона не вміє швидко забувати, вона з тих характерів, котрі ломляться, а не гнуться. Разом з тим, усвідомлюючи свою майнову нерівноцінність з претендентом на руку і серце коханої, Франко повідомляє що він сам радить Ользі не відмовлятися від шлюбу. Зовсім інші мотиви щодо одруження має Ольга –

---

¹⁴⁹ Лист до О. М. Рошкевич 26 – 27.01.1879 р., Там само, с. 115.

¹⁵⁰ Лист до В.І Озаркевича 04.1879 р., Там само, с.178

вона мріє звільнитися з–під батьківської опіки щоб мати змогу вільно спілкуватися з Франком.

Іван Франко в листі до Ольги Рошкевич напередодні шлюбу писав, що сподівається, що вона з часом полюбить свого чоловіка, описує свій душевний біль і пропонує в подальшому листуванні спілкуватися лише про літературні та наукові справи. Листування напередодні шлюбу показує зразок чесних взаємовідносин між чоловіком і дівчиною, які незважаючи на сильне і довготривале почуття кохання змушені розлучитися:

Правда, люблячи тебе, я повинен і терпіти враз з тобою, але ти не забувай, що моє давнє місце в твоїх особистих ділах зайняв другий і до нього все те належить в найближчій степені. Між нами можуть бути тепер тільки зносини ділові, не інші, і чим скорше ми – по моїй думці – відкинемо всі особисті споминки і зв'язки, чим скорше уладимо такі чисто літературно-наукові зносини, тим менше прийдеться нам терпіти непотрібного жалю, тим повніше будемо могли повернути всю свою силу в діло, котрого домагається від нас наше переконання¹⁵¹.

Тема втраченого кохання надовго займає всю увагу Івана Франка, свій біль він виливає в творчість. В листі до Михайла Павлика він повідомляє, що пише поему, вірші та висловлює бажання висвітлити в своїх творах тему подружжя без почуттів, а саме те, якої шкоди воно наносить партнерам в спільному житті¹⁵²..

Тривале спілкування з сестрою Павлика Анною теж не може бути не висвітлене, адже Франко щиро переймається долею цієї дівчини. В одному з листів він пише:

Щодо сестри, то вона зараз в кілька день по процесі поїхала додому. Ви справедливо дивуетесь, чому вона не ночувала в нашій хаті, а у якихось чужих людей. Я й забув уперед сказати Вам, що ми задля «безгрішшя» ще в липцю перепровадилися з 3-го поверха надолину в таку тісеньку шопку, що стіл, шафа і ліжко займають усе місце і що Т[ерлецький] спав на ліжку, а я на землі, так що для сестри не було місця¹⁵³.

---

¹⁵¹ Лист до О. М. Рошкевич 6.07.1879 р., Там само, с.197

¹⁵² Лист до М. І. Павлика 12.11.1882 р., Там само, с. 324 – 332.

¹⁵³ Лист до М. І. Павлика, біля 10.10.1879 р. Там само, с.211

Спорідненість поглядів та наявність прагнення боротися за покращення життя простого народу наводять Івана Франка на думку що одруження з Анною:

Оце хочу дописати кілька слів до сестриноного листа, та й сам не знаю, як писати і як думати. Дивне моє положення, Ви се, певно, й самі зможете догадатись. Тисячні гадки мене зносять, а коли прийдеться їх ясно сформулювати, то хоть що дій, все годі. Бачите, діло важне, і то не для мене самого, а й для других осіб, і навіть не для мене й Анни, але й для багато других людей, – а тут треба зважитися: так або сяк. Дивно мені на душі і чогось страшно. Не беріть сього з невластивого боку. Мені не йде о власне чуття, о власне, так сказати, серце, – чорт з ним. Ви знаєте, може, що я здавна досить скептично відносився до Вашого жіночого питання; все мені здається, що в тім згляді у нас тепер навіть для людей переконаних і бажаючих найбільшої свободи чувства і життя мусять все-таки при розв'язці власного питання жіночого переважати згляди практичні. Отаке й моє з Анною. Практичний згляд каже: охоронити її від посіпак, від нужди і всякого силування дома, і сього було для мене досить, щоб приречи подружитись з нею. Я Вам давно писав, що се зв'язок не з любові, зв'язок не по теорії. Але хіба ж се важна річ? Хіба ж усе наше життя йде по теорії? Набик з тим! І тепер, коли рука моя дрижить, пишучи ті рядки, будьте певні, що не те бентежить мене, а інші, практичні згляди. Я чую всю вагу нового становища, всю фальшивість мого положення супроти родин і своєї, і Вашої¹⁵⁴.

Згодом він писав що не говорив з Анною про можливість взяття шлюбу, адже рідко з нею бачиться. До того ж, на думку Івана Франка шлюб має базуватись на коханні, якого на не було і це його бентежило¹⁵⁵. Зрештою, він відмовляється від можливості одружитися без почуття любові.

Лист Івана Франка до Уляни Кравченко показує нерішучість і делікатність поета у вияві почуттів, здатність усвідомлювати помилки у спілкуванні з жінками:

Так і є! Я не маю щастя до женщин віддавна і не буду мати його ніколи і все через свою незручність! Говорю до них на серію – збуджу, а зачну жартувати, то так, як ведмідь, і вражу. Отаке й моє з Вами. За Ваш – не то що невинний, а й дуже любезний жарт – я хотів і собі відплатити Вам жартом і написав Вам «сокрушеніє» і бог знає що ще, а тепер бачу з Вашого листа, що мій грубий жарт таки болющо вразив Вас.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Лист до М. І. Павлика 29.01.1881 р., Там само, с.266

¹⁵⁵ Лист до М. І. Павлика 11.04.1881 р. Там само, с.283

¹⁵⁶ Лист до Уляни Кравченко, біля 25.11.1883 р., Там само, с. 375-376

Листи до молодих поетес теж надихають Івана Франка на роздуми про кохання і відносини між чоловіком і жінкою. Він вважає що кохання не може базуватись тільки на закоханості в зовнішність.

Якби яка жінчина – не дай, боже – мене любила і задумала хоч би й з найбільшим талантом оспівувати мої сірі очі, і мою скулену поставу, і свої медові хвилі зо мною – то бог мене побий, якби я її вірші не кинув в огонь, а їй самій не вліпив кільканадцять солоних «пац» на її ніжні ручки. Невже ж таки тільки така низька любов має бути змістом цілого життя нашої жінчини? Ні, пані, если Ви так гадаєте, то Ви або й зовсім не поетка, або Ваша поетична сила ще не дозріла, Ваше око не прояснилось ще настільки, щоб твердо а при тим з глибоким сердечним чуттям глядіти на світ і на життя людське.¹⁵⁷

Ольга Хоружинська внесла нові настрої в життя поета. Романтики немає, зате стійке прагматичне бажання побудувати міцну родину як зразок злуки Західної України з Центральною. Чи любив Іван Франко Ольгу Хоружинську? Таке питання виникає у багатьох дослідників життя і творчості Івана Франка. Його листи дають відповідь на це питання. В них він називає Ольгу «коханою», «любимою», після одруження переймається в наявних її життям і здоров'ям дітей:

А діло, про котре я хотів писати Вам, ось яке. Що сказали б Ви, якби який-небудь галичанин, приміром я, приступив до Вас з просьбою: будьте моєю дружиною, моєю жінкою? Ставлю се питання як гіпотезу і прошу Вас обдумати його як гіпотезу. Звісно, відповідь на те питання залежати буде від двох чинників: серця і розуму¹⁵⁸.

Згодом він писав:

Як я Вас люблю, Олічка! Як гаряче бажаю я бачити Вас щасливою! Одного тільки боюсь, щоб щастя не вбило мене. Ну, та, може, се тепер тільки хвиливе ослаблення так говорить з мене, а швидко оп'ять всі сили прийдуть в рівновагу.... Напишіть мені, як Ви їхали, чи здорові вернули додому і в якому стані застали все в Києві¹⁵⁹.

Зерна емансипації, посіяні видатними інтелігентами-радикалами та емансипованими жінками, дали сходи, показали шлях до урівнювання прав жінок і чоловіків на особисте життя, працю, творчість.

---

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Лист до О. Ф. Хоружинської 4.09.1885 р., Там само, с.543

¹⁵⁹ Лист до О. Ф. Хоружинської 14.02.1886 р., Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 49, с. 29 – 30.

Висновки до 3 розділу

Епістолярний жанр може зрівнятися в неупередженості і відкритості думок мабуть лише з щоденниками. В листах, звернених до осіб протилежної статі яскраво проявляється і пошук партнера для побудови родини, і роздуми про інтимне життя та життєві матеріальні реалії, необхідні для щасливого існування.

Михайло Драгоманов був зразковим сім'янином, вірним своїй коханій дружині, і до інших жінок він ставився неупереджено та байдуже як чоловік. Турбота про матір наповнює його листи, він з теплотою ставиться до сестри та її дітей і особливо переймається власними дітьми.

Михайло Павлик вніс в суспільство бунтівні ідеї про вільне кохання, які традиційне суспільство засуджувало і забороняло проповідувати. Його відносини з сестрою дають матеріал для пліток та осуду. Родини він не створив, вважаючи тогочасних галичанок навіть нездатними підтримати інтелектуальну розмову. Сучасники зауважують, що в літературній та епістолярній спадщині зустрічаються оригінальні думки, в яких виявляється турбота та намагання покращити становище жінок-селянок та робітниць. Разом з тим він зневажливо ставився до «попадянок», а в особистому спілкуванні з жінками часто виявляв зверхність та демонстрував зневажливе ставлення.

Іван Франко, кохаючи дівчину не зміг влаштувати сімейне життя з нею, через що вона змушена була одружитися з юнаком, якого не кохала. Роздуми, висловлені в листах до неї дають підстави стверджувати, що головним для створення родини Франко вважав окрім кохання спільні інтереси, готовність до спорідненої праці та боротьби, Його одруження на Ользі Хоружинській як символічний акт злуки двох частин України повинен був показати єдність українського народу.

ВИСНОВКИ

Мета дослідження – дослідити уявлення про роль жінки у суспільній та приватній сферах у середовищі чільних представників української радикальної інтелігенції в 70-90-х роках XIX століття. В ході аналізу історіографії встановлено, що ідею емансипації жінок необхідно вивчати у контексті історії культурного, інтелектуального, економічного, національного поступу, перетворення традиційного суспільства в напрямку модернізації.

Досягнення мети дало можливість відповісти на поставлені у вступі запитання.

1. Виявлено, з яких аспектів складався та під впливом чиїх поглядів формувався образ жінки в листуваннях української інтелігенції. «Нова жінка» (концепт «нова жінка» розуміємо за Мартою Богачевською-Хом'як, яка визначає її як автономну особистість, риси якої втілювали в себе жінки, що боролися за незалежність, рівноправність та недоторканість) як узагальнений образ формувалася під впливом ідей російських письменників (зокрема, виражених у творі Миколи Чернишевського «Що робити?»), а також як відповідь на становище і роль жінки в Західній та Центрально-Східній Європі. На творення образу емансипованої жінки також мали вплив також західноєвропейські мислителі. В Україні поштовхом стала критика соціального і національного визиску українців в творах багатьох діячів українського руху. Під впливом Михайла Драгоманова жіночим питанням перейнялися Іван Франко і Михайло Павлик. Вони висвітлювали «жіноче питання» в своїй творчості – художній прозі, поезії, публіцистиці, еґо-документах, зокрема в листах.

Можна стверджувати, що образ жінки в листуванні української радикальної інтелігенції 70 – 90-х років XIX століття складався з уявлень про роль жінки в родинному та суспільно-політичному житті. Його складовими були:

- Образ матері (про нього можемо дізнатися як в листах до матері, так і описі стосунків з нею), близьких родичок (сестер, племінниць та ін.);
- Засади виховання дочок в родинях інтелігентів;
- Уявлення про ідеальну дружину з такими особистісними рисами, як високий інтелектуальний рівень, щирість почуттів, єдність інтересів, взаємодопомога і підтримка, однакові підходи до виховання дітей;
- Погляди на відносини з дружиною в шлюбі;
- Переконавання про роль жіночої освіти, письменницької творчості жінок, жіночих товариств та жіночої преси задля зміни ролі жінки в суспільному та політичному житті;
- Просування ідеї гендерної рівності в усіх аспектах суспільного життя;
- Зміна світоглядних стереотипів щодо ставлення до жінки, які панували в традиційному суспільстві.

Проведене магістерське дослідження не вичерпує всіх аспектів щодо висвітлення образу жінки в листуванні української радикальної інтелігенції, проте може слугувати теоретичною основою для подальших наукових пошуків в напрямках: розширення часових рамок даного дослідження; зосередження на одній персоналії задля детального дослідження, порівняльний аналіз зі схожими висвітленнями «нової жінки» в листах на інших територіях.

2. З'ясовано, що уявлення про «нову жінку» відображаються у особистих відносинах з жінками в представників української інтелігенції. Зокрема вони вважали, що завдяки освіті жінки можуть зрівнятися з чоловіками у професійній сфері, хоча кожен з них мав свої оригінальні погляди на дане питання. Михайло Драгоманов вважав, що жінки мають долучитися до всесвітньої культури через вивчення мов. Михайло Павлик

переймався професійною освітою сестри. В літературних творах і листуванні висловлював думки, до яких суспільство ще не було готове – до громадянського шлюбу та вільного розірвання стосунків. Іван Франко мотивував жінок до освіти та літературної діяльності, збору етнографічних матеріалів, брав активну участь у виданні першого жіночого альманаху «Перший вінок».

3. Представники української радикальної інтелігенції все життя відчували теплі почуття до матері, сестер. Кожен з них мріяв поєднати долю з мислячою, розумною вірною дружиною, яка стане соратником і помічником у праці. Михайло Драгоманов побачив ідеал жінки в Людмилі Кучинській, з якою одружився і прожив до останніх хвилин життя. Він повністю усвідомлював свою відповідальність за долю жінки, за виховання дітей. Його родина служила прикладом. Михайло Павлик мріяв про створення родини, але мрія залишилася нездійсненна. В листах він висловлював наміри щодо одруження, але його світогляд все таки базувався на тогочасних уявленнях про більшу значущість чоловіка. Галичанки не відповідали його критеріям «ідеальної» дружини, а досвід Франка (одруження з жінкою з Києва) теж не надихав його. Іван Франко в юності побачив образ нової жінки в Ользі Рошкевич, але життєві обставини завадили одруженню. В листах до Ольги Рошкевич, Уляни Кравченко, Климентини Попович він висвітлює своє бачення на зразкову родину, де подружжя поєднують спільні інтереси, схожість характерів, праця, схожі погляди на виховання дітей. Ольга Хоружинська стала дружиною Івана Франка, народила чотирьох дітей. В листах до неї письменник переймається життєвими проблемами, здоров'ям дітей тощо.

Листування свідчить про стиль життя, наміри і мрії найбільш послідовних прибічників жіночого питання і дозволяє зробити висновки про виняткове значення даного часового періоду та впливу інтелігенції на емансипацію жінок, залучення їх в публічний простір. Матеріали листування

з Лесею Українкою дозволяють встановити, що дискурсивна рамка спілкування чоловіків-представників радикальної інтелігенції змінилася у 90-х років XIX століття.

Отже, гіпотеза дослідження, яка ґрунтувалася на припущенні, що образ жінки в листуванні Івана Франка, Михайла Павлика та Михайла Драгоманова зазнав змін під впливом суспільних та інтелектуальних трансформацій 70-90-х років XIX століття, підтвердилася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886 / М. Драгоманов; видав Іван Франка. – Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1906. – 277 с.
2. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада" Т.4 : (1882-1885). – 1910. – 448 с.
3. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада" Т. 5: (1886-1889). – 1912. – 414 с.
4. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895) / зладив і видав [та авт. передм.] М. Павлик. — Львів : Друкарня Уділова, 1905, —24 с.,
5. Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ, стаття і прим. М. І. Гнатюка. – Львів, 1997. —447 с.
6. Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т. / І. Франко — К. : Наукова думка, 1986. Т. 48. Листи (1874— 1885). — 767 с.
7. Франко І. Зібрання творів у 50 - ти т./ І. Франко — К. : Наукова думка, 1986.Т. 49. Листи (1886— 1894). — 810 с.
8. Іван Франко. Благовіщення. Порівняльний дослід біблійної теми. З додатком благовіщенської драми Івана Дамаскина в віршованім перекладі на церковнослов'янську мову / упоряд., публ., передм. і прим. Ярослави Мельник. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. — 132 с.

Література:

1. Dora M. Ułomność (z) natury. Kobieta w dyskursie naukowym XIX wieku [Електронний ресурс] / Marta Dora // Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne, Nr 5 (2/2012) – Режим доступу до ресурсу: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34749/dora_ulomnosc_z_natury_kobieta_w_dyskursie_naukowym.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
2. Miłoszewska-Kiełbiewska A. Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania / Anna Miłoszewska-Kiełbiewska. – Warszawa, 2015. – 344. – с 9.
3. Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі / С.В. Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 2009. - Вип. 3. - С. 57-115;
4. Андрусяк І. Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ століття : дис. канд. юр. наук : 12.00.01 / Андрусяк Ірина Павлівна – Львів, 2017. – 233 с.
5. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т.Андрусяк— Львів : Світ, 1998. — 192 с.
6. Антоненко Н. За духа нації. Леся Українка, життя й творчість / Н. Антоненко – Краків: “Українське Видавництво”, 1941. –68 с.;
7. Білецький Л. Три силуетки: Марко Вовчок-Ольга Кобилянська-Леся Українка / Л. Білецький.– Вінніпег, 1951. – 127 с.
8. Богачевська-Хом’як. М. Організація жінок у Східній Україні на зламі ХІХ–ХХ століть [Електронний ресурс] / М. Богачевська-Хом’як. // Записки товариства імені Шевченка. — Т. ССХХV: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому Олег Купчинський. — Львів, 1993. — 487 с., іл., картосхеми./С. 258–277 – Режим доступу до ресурсу: <https://ntsh.org/content/tom-225-ccxxv-praci-istoriko-filosofskoyi-sekciyi>.
9. Богачевська-Хом’як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів, 2018. -519 с.;

10. Богачевська-Хом'як Марта. Дума України – жіночого роду. – Київ: Воскресіння, 1993. – 110 с.
11. Борисенко В. Й. М.П. Драгоманов як історик / В. Й. Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: Збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М.П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 4-53
12. Бунтарки: нові жінки і модерна нація. / Віра Агеєва, Ірина Борисюк, Оксана Пашко та ін. - Київ : Смолоскип, 2020. – 368 с.
13. Возняк М. Матеріяли до життєпису Франка (з додатком двох недрукованих його автобіографій) / Михайло Возняк., 1927. – 21 с.
14. Возняк М. Памяти Івана Франка (опис життя, діяльності й похорону) / Михайло Возняк. – Відень: Друкарня Адольфа Гольцгавзена, 1916. – 93 с.
15. Галик В. Нереалізований план будівництва фільварку Іваном Франком: на матеріалах епістолярної спадщини вченого / Володимир Галик // Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія». Випуск 4 / Володимир Галик. – ДДПУ імені Івана Франка. – С. с.31 – 43.
16. Горак Р. Твого ім'я не вимовлю ніколи. Повість-есе про Івана Франка / Роман Горак. — К.: Видавничий центр «Академія», 2008.
17. Городнова Н. Гендерний розвиток особистості / Н.Городова – К. Шк. Світ, 2011. – 128 с.- с.21
18. Гошовський М. М. Ідея прогресу в соціальній філософії/ М.Гошовський, І. Кучерявий. – К.: Вища школа, 1993. – 159 с.-
19. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття / Ярослав Грицак. , 2019.– 656 с.
20. Грицак Я. «Ще один “жмуток” до історії “Зів’ялого листа”»: коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком» / Я. Грицак // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ-Львів, 2004. Т. 2. С. 493-526.

21. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). / Ярослав Грицак. - Київ: Критика, 2006. - 632 с.
22. Грицак. Ярослав Подолати минуле: глобальна історія України /Ярослав Грицак.- Київ: Портал, 2021. – 432 с. с.183.
23. Грушевський М. Іван Франко. Твори у 50-и томах / М.Грушевський.– Львів: Світ, 2005 р., т. 3, с. 288 – 289.
24. Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка. [Підп. М. Грушевський]. Л.-Наук. Вістн. Рік XI, т. XLII, кн. V, стор. 405—406.
25. Грушевський М. Світлій пам'яті Івана Франка / М. Грушевський. Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2005 р., т. 3, с. 481 – 485.
26. Грушевський М. Сорокалітній подвиг.- Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.. – Львів: Видавництво "Світ". – 2005. – Т. 2. – С. 464–465.
27. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство // Під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. - Львів:ВНТЛ-Класика. – 250 с.
28. Денисюк І. Через терни до зірок [Про Івана Франка] / І. Денисюк // Слово і Час. — 2008. — № 10. — С. 45-60.; Денисюк І. Літературна готика і Франкова проза // Парадигма. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. — Вип. 2: Ювілейний збірник на пошану Любомира Сеника. — С. 142-154.
29. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 440 с. с.88
30. Задеснянський Р. Леся Українка / Задеснянський Р., 1945. – 110 с.
31. Зарицька Л.В. До питання про соціальне становище жінки в епістолярії Івана Франка (на матеріалі листів письменника до Ольги Рошкевич, Уляни Кравченко та Климентини Попович) / Л.В. Зарицька // Вісн. Маріупольського держ. гуманіст. ун-ту. – 2010. - №3. – С. 175-177. – (Сер.: Філологія)
32. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії [Електронний ресурс] / Леонід Зашкільняк // ЛОНМІО. – 1996. – Режим доступу до ресурсу:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Vstup_do_metodolohii_istorii.pdf. С. 71

33. Іванова Р.П. Клятва / Р.П. Іванова. - Київ: Дніпро, 1985. — 373 с.
34. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.) / Р.П. Іванова. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 235 с
35. Іванченко Р. «Раби Києва не мовчали» / Раїса Іванченко., Дніпро: 2009. – 520 с.
36. Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. Йоргенсен, Л. Филлипс. – Х.: "Гуманитарный Центр", 2008. – 352 с. с. 18
37. Качкан В. Михайло Павлик: літературно-критичний нарис / В. Качкан. Київ: Дніпро, 1986. - 175 с.
38. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки / І. Книш. – Вінніпег, 1956. – 154 с.
39. Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух / Ірена Книш. – Вінніпег, 1957. – 302 с.
40. Костюк В. Іван Франко та Михайло Павлик (до історії побратимства та непростих взаємин -) / В. Костюк // ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв. Вип. 33. С.154 - 168
41. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.Кругашов. — Чернівці : Прут, 2001. — 488 с.
42. Легкий М. Проза Івана Франка: сенсаційна повість і скандальний роман /М. Легкий // Записки НТШ. – Львів, 2016. – Т. ССLXIX: Праці філологічної секції. – С. 86–101.
43. Лозинський М. Михайло Павлик, його життя і діяльність / М. Лозинський.— Відень: Виданне Союзу Визволення України, 1917. — 23 с.
44. Марценюк .Чому не варто боятися фемінізму. Право жінок на освіту. [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://komorabooks.com/pravo-zhinok-na-osvitu-uryvok-z-knygy-tamary-martsenyuk-chomu-ne-var-to-boyatysya-feminizmu>.

45. Мельник Я. «І остатня часть дороги...: Іван Франко в 1914-1916 роках / Ярослава Мельник; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти. - Л. :1995. - 72 с.;
46. Мороз М. Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. — К.: Наукова думка, 1966 р. – 445 с.
47. Наші визначні жінки : літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Виннипег: Вид. заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105 с.
48. Нові підходи до історіописання / упоряд. Берк П. К.: Ніка-Центр, 2010. 638 с. – с.76.
49. Павличко С. Теорія літератури / С.Павличко.– Київ: Основи, 2002. – 679 с.
50. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Святослав Пахолків / З німецької переклала Христина Николин. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с. с.9-12
51. Пеленська І. Іван Франко й український жіночий рух / І.Пеленська // Наше життя. -1956. – число 8. - 1-3 с. – с.1.
52. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Н. Полонська-Василенко. - Вінніпег-Мюнхен, 1969. 160 с.
53. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII - початку XX століття / С.І Світленко.Збірник наукових праць. - Д.: Герда, 2007. - 458 с.
54. Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті рр. 19 ст.). / О. Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 9. Львів, 2001. С.378 – 392.
55. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії /Л.О.Смоляр. Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с. с.26-37
56. Сосенко, К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь / Ксенофонт Сосенко. – Київ: Укр. Письменник, 1994. – 286 с.
57. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко

- [та ін.] / НАН України. Інститут історії України. — К.: Либідь, 2008. - 520 с. — с.495
58. Українки в історії / С. Андрусів [та ін.]; ред. В. Борисенко. — Київ: Либідь, 2004. — 326 с. С.18-19
59. Українські жінки у горнилі модернізації / М. Байдак, О. Бежук, М. Вороніна, М. Гавришко; Національна академія наук України; заг. ред. О. Кісь - Харків : Кн. клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2017. - Бібліогр. наприкінці розд.. - 303 с.
60. Українські традиції і звичаї. Авт. — упорядники В. М. Скляренко, А. С. Шуклінова, В.В.Ядро; - Харків: Фоліо, 2013. — 318 с. с.245
61. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов / Леонід Ушкалов.— К.: Дух і Літера, 2019. — 600 с.
62. Ушкалов Л. *Miejsce Ukrainy w czasie i przestrzeni. Wersja Mychajła Drahomanowa / Tłum. Marcin Gaczkowski // Elity w krajach Europy Środkowej i Wschodniej po roku 1989 / Pod red. Doroty Żygadło-Czopnik. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. — S. 201—225 (Miscellanea posttotalitarians Wratysłaviensia 3 / 2015).*;
63. Чернишенко Л. Науковий вісник музею Івана Франка у Львові / Л. Чернишенко. Львів: Каменяр, 2001. — Вип. 2; 2003. — С.145-207
64. Шологон Л. Листування видатних учених, громадсько-політичних діячів, письменників як джерело з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / Лілія Шологон // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 19 / Лілія Шологон.. — с.97 — 107.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Лист Івана Франка до Юзефи Дзвонковської¹⁶⁰

Кін. 1883 р. Львів

Дорога, назавжди втрачена!

Чим більше я намагаюся не думати про тебе, тим більше роз'ятрюю рану мого серця. Проклята фантазія, котра, мов цвях, вбилася мені в душу. Звідки це бажання, коли з твого боку я бачу тільки насміхи, коли сильний голос обов'язку кличе мене в інший бік? Чого ти хочеш від мене, тинь зваблива, ілюзіє сновидна? Адже тепер мені не можна прагнути твого кохання, не можна думати про тебе. Адже кохання, надія, щастя чекають на мене в іншому місці, і я добре знаю, що з тобою не знайшов би ані кохання, ані щастя.

Чому ж свердлиш мій мозок, маро сновидна? Чому легковажною рукою ти шарпнула моє серце тоді, коли я майже забув про тебе, навіщо знову роз'ятрила рану, котра вже майже загоїлася? Вір мені, що коли на тому світі є суд за свідомо і несвідомо вчинені гріхи, то провина, легковажно вчинена останнім листом до мене, тяжко заважить на твоїх терезах. Тими непроханими кількома словами заради жарту ти отруїла спокій людини, яка ні в чому перед тобою не винна, але яка тебе кохала і, відштовхнута, рішуче прагнула тебе забути.

Навіщо ж ти знову тягнеш її у вир безумства, бо я добре бачу, що любов до тебе була б безумством. Одне тільки хотів би я сказати: покохав я тебе, будучи переконаним, що ти дівчина вбога, що, ділячи зі мною життя і труди, ти б нічим не жертвувала, навпаки, могла б від мене одержувати допомогу і підтримку. Коли помилився – вибач, скажу тільки одне: будь певна, що коли б я знав, що ти багата, я б жодної хвилини не думав про тебе. Чи можу я в тебе

---

¹⁶⁰ Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1986 р., т. 48, с. 397 – 398.

просити однієї ласки – повернути мої перші три листи. Ти зробила б мені велику послугу, найбільшу яку я міг би у тебе просити.

Додаток 2

Про жоночу долю¹⁶¹

(М. Павлика)

Зазівана вандрівничим комітетом до відчиту – про шчо ж мају до вас, поважні гості, говорити, јак не про те, шчо нас, женщин, найбільше обходить – про нашу, жоночу справу.

Незавидна тепер наша доля. Скрізь, на цілім світі, в кождім народі і в кождім стані нас, женщин, не допускајуть до громадских, крајевих і державних справ, до всеї тої, ручної чи духової праці, до всіх тих заньать, шчо мужчин, а через се ми не можемо стојати о своїх силах, о своїм розумі, о своїм заробку, і стајемо тьагаром то дља нашої родини, то знов дља мушчин, наших будушчих чоловіків.

Кожду з нас, вже з малку вправљајуть до того, шчоби оглядала ся за помочев якого мушчини, о котрого би могла опертися, котрому би могла подобатися і з праці рук котрого могла би жити. На се одно нас тепер виховують; на се ми ніби родимось, в сім жијемо і вмираємо.

Та, чи је з того јака значна користь не то дља світа, дља крају, громади, а хочь дља тојш самої родини, в котрій жијемо? Ні, дуже мала! Бо, перше, чи тільки з лубви ми јдемо за муж, а не дља того, шчоби мати при кім і з кого жити! А, коли так, то чи може нам тут бути дуже пріјемно? Чи можемо ми мати при тім чисту совіть? Чи можемо шанувати сами себе? А врешті, чи можемо ми таким чином чутисья незалежними, рівними хочь своїм мужам? Ні! Бо ж головна підстава такої рівности – свіј власніј розум, своја наука; а ні одного

---

¹⁶¹ Драгоманов М.П., Павлик М.І. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Лев Когут. – Чернівці : З друкарні т-ва "Руська Рада", під зар. Ів. Захарка Т.4 (1882-1885) 448 с.-с.378-287

ні другого у нас тепер нема! Чи ж може тут нас шанувати хотьби і найліпшиї муж, найліпшиї мушчина?...Вони, правда, тішатьсьа нами, всміхаютьсьа до нас і ми до них, але і одним і другим цілком не то на самім споду серця. Серед найбільшої навіть радости в родині чи в товаристві нам гірко, бо добре чуємо, шчо всі ті мушчинські надскоки тільки поверховні, шчо вони нам говорять тільки солодкі слова, уступають нам в дриницях, - котрими ми нераз тішимосьа, як не знати чим, - але не попускають нас ані раз з своїх обивательських і льуцких прав, і ми на кождім поступі чуємо, шчо-смо від (них) в најголонішчїм залежні цілком. Чи ж може тут межі нами бути правдива, некорисна льубов, правдиве поважанье одно одного, правдиве шчасьє межі мушчиноју а женщиноју? Ні! Бо нема в нас рівного заробку, рівних прав, рівного образованья.

А, чи врешті је з того јака користь дльа родини, головного тепер дльа нас притулку, а радше, долья присудила? Чи је, кажу, з того користь дльа наших дітеј, дльа потомства?

Ми всі, правда, і мушчини, і женщини, хотїлибисьмо, шсоби на світі було шчо раз ліпше, шчоби він поступав наперед і розумнів. Про се нішчо і говорити (,) се власне најкрашча може льуцка думка, на котрії можна будувати і розвивати все добре і справидливе. Добре, се з одного боку. А з другого боку певна річ, шчо найбільше впливу маје на потомство мати, бо ж маленька дитина, се як би м'ягкиї віск: шчо на нїї најперше втисне сьа, шчо вона најперше вчује і дізнаје від матери, то і лишаје по собі најглубшиї слід на ціле житье; від матери і жеї вихованья залежить і характер дитини, склонність до доброго чи злого, таї ціле нераз житье.

Јакже ж маје мати провадити свої діти до ліпшого розуму, до крашчих поядків на світі, дльа себе і дльа льудеј, коли жеї не дають тепер до највишчих шкіл, так як і мушчин?!

При такім стані мати посуває світ узад, а не наперед, або хоть затримує все на однім місци. Вона ж виховує діти по найбільшій части так, шчоби дбали лиш о своју користь, шчоби борше сами дохопились чого, а не других, біднішчих і нещасливішчих і (не) вважали. Особливо ж доньки мати виховує тепер так, шчоби як најборше најшли чоловіка з становиском і знов так само робили з своїми дітьми, як вони робили з своїми. І дивуватисья сему годі, бо ж родина тепер једине крашче пристановиско дльа женшчин.

Але ж бо знов далеко не всі женшчини можуть тепер віддатисья (,) хоть јако-тако.

Жінки ж у вишчих станах мајже нічого дома не робльаць, тільки дурно јідьаць, та шче ј вимагајуць від чоловіків великих коштів на сукні і таке инше. Через то ј мушчини тепер беруть лиш такі, шчо мајуць добре віно, а в додатку ј красу. Котра женшчина бідна, та шче ј не красна, та не маје чого сподіватисья, шчо вијде за муж, - і јіј хиба вмирати з голоду на улици, бо з шитьа і иншої праці, до котројі тепер допушчені женшчини, ні одна з них не потрафить вижити, хиба шчо буде продавати сья сама або тьагнути корить з других, шче бідніших від нејі.

А таких нещасливих женшчин, шчо ані не можуть вијти за муж ані заробити на себе, тепер дуже богато, особливо по містах. Не треба вас, сестри, ј казати, јак тепер жијесья женшчинам, бо ви се ј сами видите і знајете. Переважна јіх часть, а власне селъанки ј робітниці, робльаць від зір до зір, а не можуть з того вижити і не мајуць коли чогось навчитисья і навчити других. Меньша ж часть, т. ј. жінки в вишчих верствах по найбільшій части марніјуць розумом і серцем, і не мајучи шчо розумнішого і кориснішчого дльа світа робити, бавльаць сья з нудів пльотками, обмовами одна на одну, колотом дома і в суспільности, та раз-у-раз мінъајуць сукні і гульајуць по балъах і забавах, де також нічогісінько корисного дльа нікого шче не надбали і не надбајуць, хиба шчо заставляць своїх чоловік(ів) залізти у жиді в довги по вуха. А шчо, јак видьаць, не мајуць ніјаких прав в суспільности і ніјакого вишчого, розумного

інтересу, то, як мушчини з ними, так шче гірше вони збиткујуться нераз дома над слугами та дивлятьсѣ з гори на всіх женшчин з нижчого стану.

Таким чином змагајесѣ непорозуміньє і межи женщинами а мушчинами, і межи самими женщинами, і власне через че отстне вони ј доси не можуть, јак треба, зрозуміти свого незавидного теперішного стану і не можуть понад него підојмитисѣ.

А тимчасом ні один розумніј і шчириј мушчина, ні одна розумна і шчира женщина не скаже шчо так добре; шчо не треба јакихось більше льуцких та розумніших стосунків межи мушчинами а женщинами. Розумні ј шчирі мушчини не можуть сказати сего дльа того, шчо сами чујуть, шчо в вишчих верствах, не то шчо не мајуть тепер з женшчин помочи, пораади в житьбу, але шче мајуть тільки страту ј колот дома з нерозважноју жінкоју; розумнішчі ж і шчирі женщини не можуть казати, шчо тепер јім добре дльа того, шчо сами дуже добре чујуть, шчо не мајучи свого власного утриманья, залежні від мушчин, стајуть дльа них тільки тьагаром тај сами на мајуть і не можуть мати својејі волі, својіх льуцких прав.

От, через шчо дльа тих женшчин і дльа тих мушчин нема иншого виходу, јак лиш такиј, шчоби

- 1) Женщини могли стојати о својіј праці, і
- 2) Шчоби були образовані

Најдутьсѣ, правда, ј такі женщини, котрі тепер встидајутьсѣ праці; котрі думајуть, шчо працьа шчось простого, нечистого, шчо може повальати білі руки. Такі женщини дуже злле думајуть, бо власне нема на світі нічого чеснішчого, нічого справедливішого, јак жити з праці својіх рук, а знов нема нічого негіднішчого і більше унижајучого, јак звисами на чужу працьбу. Преці ж ціліј рід льуцкіј підніс сѣ і просвіти сѣ тільки через працьбу, і власне працьа се најміцніша і јудина підвалина льуцкого товариства. Хто сего не розуміє, тој загалом розуміє не богато. Женщини такі можуть сказати, шчо

не хотять і не можуть взятися до ніякої праці, бо инакше стали би хіба мужиками і робітниками. Бојати ся і встидатися сего также нішчо, бо тепер і при праці треба як найбільше розуму, і розумніј чоловік не перестане бути розумніј, сокро возьмесьа до праці, а дурніј не стане розумніј, хоть і нічого не буде робиити. Власне тепер світ иде до того, шчо темні підносять ся до видьущих, а видьущчі мішають ся mezi тих, шчо своїми руками працьують, бо як справедливо каже руска приповідка: «сила без розуму дуріје, а розум без сили мліје». В інтелігенціі розум, а народі сила; і вони пене шчо не стратьать нічого, як стануть брататися.

Найдуться шче певне і такі мушчини, котрі скажуть, шчо як женщина буде образована і буде мати свій власніј хліб, то нікому буде виходити за муж і мати і виховувати діти. Так самісінько казали колись дідичі: хто ж буде робити, - казали вони, - як мужика зроблять своїм паном, як увільнять його від панщини? Але страх їх був пустиј, бо панщину знесли, і мужик тепер шче пријазнішче робить, він чује, шчо він все таки, супротів панщини, свій пан.

Так же само буде і тогди, як всі жінки будуть образовані і буде кожда мати свій хліб. Власне тогди і її саміј буде пријемнішче, ніж тепер, жити з чоловіком, бо вчується рівна йому, і діти буде ліпше виховувати, бо сама буде учена, і мужчині буде з нею ліпше, бо буде мати коло себе рівного собі, розумом і працеју, товариша, порадника, помічника, а не, як тепер, кепского слугу, або і невільника. І родинне житье буде тогди пријемніше і світлішче і дльа женщин, і дльа самих мушчин, котрі тепер втікають претці, від домашних клопотів та від дурної і сварливої жінки, до коршми, чи де можуть (,) на ширшіј світ, де також тепер нудьаться та запивають ся. І ширшіј світи буде тогди принаднішчіј, коли і женщини будуть не як тепер, тільки смішити та тішити мушчин пустими словами, а говорити розумно про всьакі наукові та громадські справи і працьувати разом з мушчинами і в науці і на інших, потрібних дльа льудеј, становисках. Ба, тогди і мужчини з устиду

будуть працювати скрізь приязіше і ліпше ніж тепер, бо будуть мати перед собою нового робітника, - та і світ загалом поступить тогди в розумі і добрих та справедливих порядках наперед, і більше охоронить ся від всякого нещастя, коли до сеї праці допущені будуть і жінки, значить, половина роду льуцкого, котра тепер по найбільшій часті марто пропадає.

Гуртуймо ж ся, сестри, в просвітні і заробні товариства, зав'язуємо свої читальні для науки, та, разом з нашими сестрами з нижчого стану, та світлими і добрими мушчинами, добиваємось ліпшого стану, ліпшої долі.

Не ми перші зачинаємо се діло. Від коли світ світом, жінчини завзято боролись о рівність з мушчинами, при чім то одні то другі підносились.

З самого початку льуцкого життя на землі, коли то ще льуде не жили великими купами, краями чи державами, - жінчини, шчоби втримати свою незалежність від мушчин, жили подекуди цілком осібними громадами, тільки часом сходили ся з мушчинами, і як мати хлопців, то дорослими випроваджували їх з своїх громад.

У давних, таї теперішних диких народів, далеко менше жінчин ніж мушчин, бо дівчат майже поголовно убивали або дльа того, шчоби їх дурно не годувати або на жертву всяких богам. Дльа того то давно у диких народів дуже трудно було дістати жінку і мушчини жили з найбільшчими кривними жінчинами, аж доки не розросли ся в більшій рід. Потім вони порозумніли, шчо се погано і шчо так зводиться рід ні на шчо, таї стали глядати за сторонними жінками. Нападали отже на других і в зав'язатій війні поривали собі жінки.

Таї так кождий не міг дістати по жінці, і дльа того з однов жінков жили або всі кривні мушчини одної родини, або товариство чужих мушчин. Таку жінку всі її чоловіки дуже шанували, і на тії порі льуцкого розвитку жінчина пришла була до певної поваги. Се так діялось також дльа того, шчо кождий видів на свої очі, шчо жінка родить діти, як і земля родить всякі плоди.

Через то перші льуде і земљу і матір уважали за свјату: по нїј, а не по мушчинах звалися тогди діти і жінки тогди зробили не мало добра дльа льуцкости. У них всі діти були рівні, а шчо земљу тогди вважали за матер всего, шчо жије, то відчи ј јавилася була думка, шчо всі діти на земли, всі льуди собі рівні. Та, скоро лиш мушчини покмітили, шчо женщина без мушчини не може вродити дитину, јак і земља видати плодів без сонця дошчу, - то зараз, замість богинь, настановили собі богів і сами стали зноситися понад жінки, тај заводити иншиј малженськиј лад. Најстаршиј в родині мушчина, звичајно, отець або старшиј брат (,) зачав присвојувати жінку тільки дльа себе, а всіх других мушчин до нејі не допускав (,) і запанував так над цілим родом, на житье і смерть, тај жінку зачав уважати не за вишчу, або рівну собі, але за нижчу та нечисту.

Коли ж дикі льуде зрозуміли, шчо кориснішче, скоро јак најбільше льудеј буде на них робити, - то мушчини дужчі, вишчі ј богатші, зачали собі відвојовувати у других, по кілько могли, жінок, а то тільки дльа того, шчоби на них робили, јак невільниці, тај шчоби родили більше нових невільників-дітеј, особливо ж синів, котрі би колись могли дати за них на боже і молитися за них. Мушчина тогди вганьався за звірем або војував чи рабував, а жінки јего робили всю роботу сами. Жінки тимчасом не тільки обходили діти і хату, але ј перші зачали обрабљати земљу і заводити всяке ремісло, і через то власне жінки поклали першу підвалину до стальшоо ј крашчого житья на світі. Але тогди мушчини на тім не зналися і не хотіли знатися, і старші в роду позмовљалися, шчоби жінок тримати јак најостріше в руках. Се з початку було дуже трудно, бо тогдашні женщини були дуже сильні, носили збрују, јак і мушчини, і довго не давалися, або ј покидати родичів і чоловіків. Аж коли јім старші не дозволили косити збрују ані јїздити на кони, шчоби не втікали, - аж тогди женщини мусіли помалу піддатися. Шче ж, коли вони робили, то було јак-тако, але коли јїх мужі позавојовували собі на віјні мужеских невільників і коли дармујучим мушчинам шчо раз то більше

захотілосья розпустити, - тогди жінок замкнено в хаті, в чотирох стінах, так самісінько, як тепер замикаєсья до врешту. З ніким вони не могли видітисья, нічо видіти, лиш дармувати та бавити свого пана.

Це дуже прикро було дльа них, і вони всіма силами стали добиватисья того, шчоби кождіј чоловік мати лиш одну жінку, та шчоби жејі хоть трохи мав за льуде і давав јіј волю. І по довгім војованьу та заходах жінки таки добилисья сья того. Значить малженство, се заслуга самих жінок. Таким чином і до теперішного свого незavidного шче стану в малженстві, жінки сами добилисья силоміць, і це коштувало јіх не мало житьа ј заходів. Церковне ј свіцке право освјатило сеј звязок, і нові проповідники стали навчати мужів, шчоби шанували ј льубили својі жінки. До піднесеньа жінки значно причинивсья Христом і сам і через своју матір. Сам через то, шчо оголосив всіх льудеј рівними, а знов льуде зачате потім дуже шанували ј боготворити жею матір, женшчину, а через то і всіх женшчин. Але знову женшчини за християнства дуже стали на тім, шчо Христові наслідники, монахи, зачали здержувати сья від всего, відкидалисья малженства і женшчин, јако чоґось нечистого і дурного. Але знов з другого боку, небавом појавилисья такі вчені ј сумлінні льуде, котрі зачали переконувати мушчин, шчо ј женшчини повинни мати рівні права з мушчинами; тај сами не стојали на однім місці, а боролисья за својі права, як могли, далі, а тепер тим більше ј користнішче борьуть сья. В других крајах, як напр. в Америці, Англії і т.д. багато вже је таких жінок, шчо покінчили ј највишчі школи і је професорами в највишчих школах, докторами і т.д. А самі професори признајуть, шчо женшчини ті в школах ліпше вчилисья ј обходилисья, ніж мушчини, і потому напр. јако лікарі сумліннішче ходьать коло хорих і лічать јіх.

Значить, је у женшчин і охота до вишчојі науки, вишчих становиск і спосібні вони до того, тај тепер уже приносять льудім і всему світу користь, а буде шче ліпше, як в кождім народі, в кождім стані жінки, взьавшисья спільно до праці, стануть самостійними шчо до заробку і образованьа.

До діла ж, сестри! Не спочиньмо ж ми, доки бодаж о ступінь не посунемо свого стану наперед. Нехај послужать нам за приклад всі ті жінки, шчо колись на світі жити, боролисьа за своју правду, і вибороли нам хоть то, шчо тепер мајемо. Ми ж ведім тепер своју справу далі.